

Er bestaat geen boek dat een genocide kan stoppen

Ta-Nehisi Coates

BOEKEN C6-7

VRIJDAG 21 NOVEMBER 2025

Geen medicijnen, wel sigaretten

Syriërs met oorlogstrauma's kunnen in kliniek niet goed behandeld worden

IN HET NIEUWS 8-9

Arme hetero's

Liefde in tijden van 'heterofatalisme': seks krijgen is simpel, een relatie niet

BOEKEN C4-5

Oekraïne

Europese kritiek op gelekt vredesplan

BUITENLAND 17

Geert Mak

Europa wacht op oorlog maar gelooft er niet in

OPINIE 28-29

Verbinding

Studenten milieu en veehouderij samen in de les

IN HET NIEUWS 4-5

Advertentie

PATEK PHILIPPE

GENEVE

ANNUAL CALENDAR REF. 4947/1A

BEGIN YOUR OWN TRADITION

Leon Martens
Maastricht, Stationsstraat 39-41
leonmartens.com

Steltman Watches
Den Haag, Plaats 16
steltman.nl

Schaap en Citroen
Amsterdam, P.C. Hooftstraat 40
schaapcitroen.nl

NIEUWSBRIEVEN De hele dag op de hoogte nrc.nl/nieuwsbrieven/actueel	REDACTIE redactie@nrc.nl nrc.nl/overons
Deze uitgave komt voort uit Algemeen Handelsblad (1828) en Nieuwe Rotterdamse Courant (1844)	PRIJS €4,60 Jaargang no. BELGIË € 5,60
ABONNEMENTSVRAGEN ga voor meer informatie naar nrc.nl/service	 5 4 7 2 5

IN HET LAND
SPIJKENISSE

SARAH OUWERKERK

Vleermuizen kampen ook met woningnood

Het leegstaande verzorgingshuis De Marckenburgh in Spijkenisse staat in afwachting van sloop al vijf jaar te verpieteren. De ‘a’ uit het ijzeren logo op de gevel is verdwenen, de ‘c’ bungelt op zijn kop onder de overgebleven letters. Hier, op het Goudenregenplein, moet ‘de Nieuwe Marckenburgh’ met 162 woningen vrijzelen. Klinkt als een solide plan: vervallen gebouw slopen, nieuwe woningen in de plaats.

Maar er is een duizendkoppig probleem. De oude Marckenburgh staat leeg, maar in de spouw hebben naar schatting ruim duizend dwergvleermuizen, de grootste kolonie van Nederland, huisvesting gevonden. „Elke vleermuissoort in Nederland is beschermd”, zegt vleermuisexpert Anton van Meurs, die ze onmisbaar noemt voor het ecosysteem. „Door insecticiden en de vernietiging van verblijfplaatsen is de vleermuisstand in het verleden sterk afgenomen.” Zomaar een gebouw als De Marckenburgh slopen is dus geen optie. „Dit gebouw is een populatiedrager voor de hele regio. Vleermuizen komen van ver om hier te overwinteren.” Als het nu gesloopt wordt, zullen de vleermuizen die hier normaliter hun winterslaap houden het niet overleven.

Van Meurs tovert op zijn telefoon een plattegrond met gekleurde stipjes tevoorschijn. „Kijk, dit zijn allemaal zwermen de vleermuizen.” Op één moment zijn er zeventig geteld. „Die telling gaat voor de indicatie van de populatie met factor twintig. Tel maar uit.” Maar wie verwacht veel vleermuizen te zien, komt van een koude kermis thuis. Ze zitten verscholen in de spouw, de open ruimte tussen isolatiemateriaal en de bakstenen buitenmuur. Door de ventilatiekieren kruipen ze naar binnen, waarna ze bungelend op hun kop rust vinden.

Nu heeft de gemeente Nissewaard een nieuw plan om uiteindelijk, hopen ze, tóch te kunnen slopen: alternatieve huisvesting voor de vleermuis. Aan gevels van gebouwen rond het Goudenregenplein hangen talloze vleermuiskasten. De hoop is dat de dieren, meldde de wethouder in een memo, „zich op een natuurlijke

wijze” gaan verplaatsen. Van Meurs schijnt met een zaklamp in elke vleermuiskast die hij tegenkomt. Leeg. Leeg. Leeg. En dan: „Hier hangt er eentje, zie je?”

Ondanks de geringe belangstelling van de vleermuizen verwacht de gemeente dat de vergunning dit jaar nog verstrekt zal worden. Projectontwikkelaar Herkon staat te popelen. Bij Herkon, zo staat op de website, „staat ‘de mens’ centraal”. Het motto van het bedrijf: ‘Mensen voor Gebouwen’. Op de projectpagina omschrijven ze dat de Nieuwe Marckenburgh als „ook weer een plek voor iedereen”. Waarbij „de 3 V’s” centraal staan: „vriendelijk, verbindend en verrijkend” – niet de V van Vleermuis.

De hoop is dat de dieren, meldde de wethouder in een memo, ‘zich op een natuurlijke wijze’ gaan verplaatsen

Om Herkon vrij baan te geven hebben drie fracties de motie ‘Inwoners boven vleermuizen’ ingediend. Want, zegt raadslid Martin Polder in het AD: „Het kan toch niet zo zijn dat een mooi nieuwbouwplan met zeer nodige huur- en koopappartementen jaren stil blijft liggen omdat vleermuizen toevallig die plek hebben uitgekozen?”

Natuurlijk snapt Van Meurs dat de gemeente hier snel nieuwe huizen wil bouwen. Maar het is al vijf jaar bekend dat deze dieren, die óók woningnood hebben, hier zitten. Slopen juist nu ze in winterslaap gaan is uitgesloten. Vanaf april kan het, zegt hij. Daarna is het van belang dat in het nieuwe pand ook woonvoorzieningen voor de vleermuis komen.

Zolang het huidige pand niet gesloopt kan worden, mogen twee lokale vrijwilligersorganisaties er nog gebruik van maken. Er is een petitie gestart in de hoop dat ook zij alternatieve huisvesting krijgen als de oude Marckenburgh verdwijnt.

BRANDBRIEF

Drieduizend werknemers OM waarschuwen voor fouten in strafzaken

In een brandbrief aan de landelijke leiding van het Openbaar Ministerie schrijft een groot deel van het personeel dat „de staat van de rechtsstaat in het geding is”.

Marcel Haenen

AMSTERDAM

Werknemers van het Openbaar Ministerie kunnen naar eigen zeggen niet langer op een verantwoorde wijze hun werk doen. Als gevolg van de falende ict-infrastructuur, hoge werkdruk en nieuwe bezuinigingen „is de staat van de rechtsstaat in het geding”.

Zo’n drieduizend werknemers van het OM (officieren van justitie, beleidsmedewerkers, parketsecretarissen, advocaten-generaal, medewerkers van de administratie en collega’s van diverse ondersteunende OM-onderdelen) luiden de noodklok in een donderdag verzonden brandbrief aan het College van procureurs-generaal. De landelijke leiding van het OM wordt opgeroepen „op korte termijn”

maatregelen te treffen. Door de gebrekkige ict-voorzieningen is er „een reëel risico” dat er fouten gemaakt worden bij strafzaken en dat de behandeling van zaken verder wordt vertraagd. Volgens een woordvoerder van Comité OM Onder Druk is het opvallend dat „binnen een tijdsbestek van 2,5 dag” meer dan de helft van het totale aantal OM’ers de brandbrief ondertekende. „Daarmee kunnen we spreken van een groot draagvlak.”

Eerder deze week waarschuwde ook de NVvR (de beroepsvereniging van rechters en officieren van justitie) de leiding van het OM dat „de loyaliteit van medewerkers” van deze organisatie „niet langer als vanzelfsprekend kan worden beschouwd”.

De ict-problemen zijn volgens het eigen personeel „het resultaat van jarenlange onvoldoende bestedige en consequente investeringen en eerdere bezuinigingen”. Het College wordt in de brief een ultimatum van tien dagen gesteld. Dan moet duidelijk worden hoe de OM-leiding de problemen de baas denkt te kunnen worden. De actievoerders dreigen met „aanvullende maatregelen” als niet aan de eisen wordt voldaan. Binnen het OM wordt overwogen over te gaan tot een staking.

MISDAAD

Inspectie: politieleiding verwaarloost lokale opsporing

Boris Bouwman

AMSTERDAM

De politie kan onvoldoende optreden tegen digitale criminaliteit én ondermijning – drugs-criminaliteit, zorgfraude, milieufraude of online oplichting. Die conclusie trekt de Inspectie Justitie en Veiligheid in het donderdag verschenen onderzoeksrapport *Lokaal Signaal*.

Basisteams van de politie, die onder meer bestaan uit wijkagenten, horen eigenlijk lichtere misdaad als winkeldiefstal en vandalisme af te handelen. Maar omdat criminaliteit verhardt, komt ook een deel van het „zwaardere opsporingswerk” bij hen terecht. Bijvoorbeeld omdat burgemeesters, die de basisteams aansturen, de agenten vragen om meer aan lokale ondermijning te doen in hun gemeente.

Dat is problematisch, omdat het de teams ontbreekt aan ervaren agenten en de juiste ex-

pertise, aldus de Inspectie. Daardoor blijven strafzaken op de plank liggen. De Nederlandse politie beschikt over 168 basisteams. Een groot basisteam als ‘Rotterdam-Centrum’ bestond vorig jaar uit 230 agenten.

„Basisteams weten niet goed wat er speelt aan criminaliteit in hun gebied. Ze hebben geen duidelijk zicht op zaken die ze direct of later moeten oppakken. Op papier lijkt dat helder. Maar in de praktijk is dat voor veel politiemensen niet het geval”, schrijft de Inspectie. Een totaaloverzicht van politiezaken ontbreekt. Ook is het niet vanzelfsprekend dat agenten en rechercheurs goed samenwerken met andere teams.

Voor al in middelgrote steden, met meer dan honderdduizend inwoners, schiet de aanpak van zwaardere criminaliteit tekort. Teams in kleinere plaatsen profiteren van korte lijntjes tussen agenten en rechercheurs en ervaren minder werkdruk.

Jikke van Loons beeld van Harry Mulisch op de Grote Markt in Haarlem. „Die AI-stem van Mulisch vertelt iets over hoezeer we bij lezen de auteur in ons achterhoofd houden.” FOTO UNITED PHOTOS / ANP

REPORTAGE PRATEND HOOFD

De stem van Harry Mulisch, een tikje jong nog, leest voor in Haarlem

In Haarlem staat zijn standbeeld; de schrijver leest voor uit zijn befaamde boek *De Aanslag*, met hulp van AI.

Freyan Bosma

HAARLEM

‘Het was avond, rond half acht. De salamander had een paar uur zacht gebrand op wat houtblok-ken, maar nu was hij weer koud. Met zijn ouders en Peter zat hij aan tafel in de achterkamer.’

Tussen de stratenmakers, scharrelende duiven en de slagen van de kerkklok door, klinkt op de Grote Markt van Haarlem het, zeker voor iedere scholier met een leeslijst, vertrouwde begin van Harry Mulisch’ klassieker *De Aanslag*. De vertelstem komt uit de richting van het bronzen borstbeeld van de in 1927 in Haarlem geboren auteur, dat uitkijkt over het plein. En die stem, een langslappend stel houdt even de pas in, „is dat niet... Mulisch?”

Dat klopt bijna: een door kunstmatige intelligentie gegenereerde stem van ‘Harry Mulisch’ leest deze donderdag het eerste hoofdstuk van *De Aanslag* voor. Het computermodel werd gevoed met honderden uren

aan audio- en video-opnamen van de auteur, de erven Mulisch gaven daarvoor permissie. Op telefoonnummer 085-2080017 leest de stem ook voor. Achter de stunt zit online bibliotheekservice Passend Lezen, die aandacht vraagt voor de groeiende groep (oudere) Nederlanders die vanwege afnemend zicht moeilijker meer een boek ter hand neemt. „In onze bieb bieden wij 110.000 online audioboeken aan, ingesproken door vrijwilligers”, zegt Elivra Zecic van Passend Lezen. „Zodat iedereen kan blijven genieten van boeken.” Een nobel streven, hoewel ‘AI-Mulisch’ vooral op ouderen is gericht.

Laaggeletterd

Donderdag nog publiceerde de Onderwijsinspectie een rapport waarin het waarschuwt dat tienduizenden scholieren het risico lopen laaggeletterd door het leven te gaan. Wat blijkt: zij halen niet langer basissniveau 1F, dat bijvoorbeeld het opstellen van een mailtje behelst waarin je iemand feliciteert.

En AI-Mulisch is niet het enige initiatief: zo loopt tot eind november

Heel Nederland Leest, een campagne waarbij al twintig jaar lang telkens exemplaren van één boek worden verspreid, met het idee die roman collectief te lezen. Dit keer is dat *On-der de Paramaribo* van Johan Fretz, gratis verkrijgbaar in bibliotheken.

Is er geen moeite door een mens in gestopt, dan zijn we geneigd die literatuur minder serieus te nemen

Siebe Bluijs literatuurwetenschapper

Aan de telefoon noemt Siebe Bluijs, die aan Tilburg University ‘digitale literatuur’ onderzoekt, ‘AI-Mulisch’ om meerdere redenen fascinerend. Hoewel er in dit geval geen techbedrijf achter zit, past het in een trend waarin AI menselijke eigenschappen wordt toegedicht. „Literatuur, en dan vooral poëzie, is in trek bij techbedrijven. Die huldigen een

romantische, negentiende-eeuwse invulling van poëzie als de ultieme vorm van menselijke intelligentie die je verheft boven de massa. Niet voor niets heette de eerste Google-chatbot ‘Bard’; de troubadour.”

„Tegelijk vertelt die AI-stem van Mulisch iets over hoezeer we bij lezen de auteur in ons achterhoofd houden”, zegt Bluijs. „Ik probeer mijn studenten juist aan te leren de verteller en de auteur los te koppelen, maar we vinden het fijn om contact te maken als we een boek lezen. Dat merk je ook in discussies over door AI gemaakte literatuur: is er geen moeite door een mens in gestopt, dan zijn we geneigd die literatuur minder serieus te nemen.”

Literatuurwetenschapper Bluijs ziet bovendien een risico: pogen literatuur hip te maken door wat met AI te doen. „Het is beter om via literatuur de digitale geletterdheid van mensen te versterken, door ze erbij te betrekken op te wijzen hoe we geneigd zijn om van taalmodellen als ChatGPT mensen van vlees en bloed te maken. Net zoals je bij een roman meegaat in een fictieve wereld, scha-

kel je bij AI moedwillig uit dat je heus wel weet dat het niet echt is. Dat geldt ook en beetje voor die AI-stem van Mulisch.”

‘Het boek las lekker weg’

In Haarlem wandelt dichter George Moorman (67), rode sjaal, witte haren, bedachtzaam op het geluid af. „Ik ken Mulisch vooral als oudere man, z’n stem klinkt hier wat jonger”, zegt hij. 5-havo-scholier Daan Eldering (16) roept uit: „Dat is ‘m, van *De Aanslag*!”. Dat boek „las lekker weg”, zegt hij, broodje gezond in de hand.

Gepensioneerd mbo-docent Koen Vos (68) wijst met zijn paraplu naar het standbeeld: „Alle aandacht voor lezen is geweldige”. Zijn vrouw, voormalig basisschooldocent Hélène Vos (68), plukt aan haar groene barete. „Mijn dag begint altijd met twee uur lezen in bed”, zegt ze. „Nu ben ik bezig in *Dubbelliefde* van Adriaan van Dis, die heb ik uit de kast van de buurvrouw geplukt.” Het koppel uit Oldemarkt is op vakantie in Haarlem. „Als we ouder zijn zou ik wel een luisterboek willen proberen, of in de auto”, zegt Hélène.

REPORTAGE **POLARISATIE**

De een wil boer worden, de ander wil het klimaat redden - op deze school leren ze samenwerken

Studenten milieukunde en veehouderij zitten in Den Bosch op dezelfde ‘groene hogeschool’. Door de boerenprotesten spraken de verschillende groepen nauwelijks nog met elkaar, merkten docenten. Nu werken de studenten samen. „Ze dachten dat ik met een hooivork zou binnenkomen.”

Door **Enzo van Steenberg** Fotografie **Merlin Daleman**

DEN BOSCH

In de kelder van de school parkeert iemand in overall een trekker, vlak naast de melkinstallatie die in een afgesloten ruimte is opgesteld. Op de eerste etage loopt een student in een shirt met ‘Save the Ocean’ erop. Je ziet het, zegt docent Froukje Kooter (32), terwijl ze naar een leeg lokaal loopt, „we hebben hier studenten die rechtstreeks van de boerderij komen, maar ook leerlingen die zich bij een XR-demonstratie vastplakken op het asfalt.”

Drie jaar geleden kwam Kooter aan de HAS Green Academy werken, een relatief kleine hogeschool in Den Bosch met vijftien opleidingen, waar ze zelf ook is afgestudeerd. Haar docentschap begon zo ongeveer op het hoogtepunt van de boerenprotesten. Een Tweede Kamerlid van D66 had gepleit voor een halvering van de veestapel om uit de stikstofcrisis te komen, waardoor al veel boeren hun toekomst - toch al een bron van onzekerheid - bedreigd zagen. Er wer-

den snelwegen geblokkeerd en politici bedreigd. De sfeer werd grimmig, een goed gesprek tussen de kampen was nauwelijks nog mogelijk.

Kooter merkte het op school. Er zijn studenten Veehouderij, die vaak het bedrijf van hun ouders willen overnemen. Anderen studeren milieukunde, en leren daar alles over klimaatverandering. Zelf geeft ze les over het inrichten van de leefomgeving, ‘met oog voor mens en natuur’. „Ik merkte dat studenten heel veel over elkaar denken en vinden, maar dat ze elkaar nooit spraken”, vertelt ze.

Ze raakte erover in gesprek met haar collega Kees van Vuuren (32), die doceert aan de opleiding Veehouderij en zelf een melkveebedrijf gaat overnemen. „We hebben hier een mini-maatschappij”, zegt hij. „En die werd net als in de buitenwereld steeds harder.” Je had veehouderijstudenten die in de klas riepen dat ze niks te maken wilden hebben met ‘die van milieukunde’. En je had milieustudenten die beweerden dat de boeren maar weg moesten.

Kooter: „Zonder te beseffen dat een paar lokalen verderop studenten

een leven op de boerderij aan het opbouwen zijn.” Van Vuuren: „Die studenten komen elkaar straks tegen op de werkvloer. De één kan zomaar een milieucontrole doen op het erf van de ander. Als ze hier op school, op hun leeftijd, al niet met elkaar praten, hoe moet dat straks dan?”

‘Iets met Boeren’

Ze bedachten een lessenreeks die ‘Iets met Boeren’ ging heten. Groepjes studenten van verschillende opleidingen moesten elkaar leren kennen, met elkaar debatteren, samen naar een toneelvoorstelling over de relatie tussen landbouw en natuur en werken aan een opdracht. Een verplicht vak, „als anti-polarisatie”, zegt Kooter. De lessen staan dit jaar voor de derde keer op het programma, en de HAS wil er meer mee doen. Inmiddels is ook een soortgelijke lessenreeks begonnen over voeding, en de leerlijn ‘dialoge en perspectieven’ wordt officieel onderdeel van het curriculum op de hogeschool. Wat levert praten met elkaar op?

Fleur Tuls (23) is opgegroeid op een schapen- en paardenboerderij in

Docenten Kees van Vuuren en Froukje Kooter: „Als ze hier op school al niet met elkaar praten, hoe moet dat straks dan?”

Bodegraven, waar ze nog steeds woont. Tuls runt tijdelijk de boerderij zelf, omdat haar vader herstelt van een operatie. Ze studeert ook Veehouderij en wil later met haar vriend het melkveebedrijf van zijn ouders overnemen. In het groepje waarmee ze samenwerkte voor ‘iets met boeren’ was ze de enige die van de boerderij kwam. Dat merkte ze. „Iemand van milieukunde zei al snel: ‘Ik had verwacht dat jij hier zou komen met een houding van: kom maar op.’”

Tuls: „Mensen hebben allerlei beelden in hun hoofd. Alsof ik daar zit met twee strepen onder mijn ogen en met een hooivork in de hand zou binnenkomen. ‘Ik ben ook gewoon geïnteresseerd in jullie hoor’, heb ik gezegd.” En dat is ook écht zo, vertelt ze. Vroeger had ze een vriendin die vegetariër was, ze kenden elkaar van de manege. Bij haar at ze weleens macaroni met een vleesvervanger. „Als ik zelf boodschappen doe koop ik dat niet, maar we waren vrienden, dus waarom zou ik dat niet eten? Zij kwam ook bij ons op de boerderij helpen en dan liep ze gewoon met blote voeten door de poep. Konden we samen om lachen. Door die vriendschap ben ik best open-minded, mijn ouders zijn dat wat minder. Je kunt best van mening verschillen, als je elkaar maar heel laat.”

Tuls maakt zich best zorgen om polarisatie tussen boeren en niet-boeren. „Vooral omdat het nu lijkt alsof iedereen heel extreem denkt. Maar de meeste mensen willen best naar elkaar toe bewegen. Alleen: als je enkel maar het geschreeuw ziet,

dan wordt het lastig om nog in gesprek te raken.”

Ze weet: uiteindelijk moet je samenwerken. Bij de boerderij van haar vriend wordt nu bijvoorbeeld een sloot opnieuw gegraven omdat een weg verbreed moet worden. Dan krijg je als boer te maken met het waterschap, mensen die ooit een milieuo-pleiding hebben gedaan. „Als wij straks op de boerderij wonen, wil ik niet dat die mensen bang zijn om het erf op te rijden, omdat misschien twee andere boeren keihard hebben gezegd dat ze die wegverbreding niet willen. Natuurlijk baal je ervan als je land kwijtraakt, maar misschien staat er wel een goede compensatie tegenover. Daar kun je het gewoon over hebben bij een kop koffie.”

Familiebedrijf overnemen

Froukje Kooter en Kees van Vuuren herinneren zich een incident van afgelopen jaar. Tijdens de eerste bijeenkomst werd een woordvolk op het scherm geprojecteerd, en iedereen mocht op z’n telefoon iets insturen. Waren er studenten die zogenaamd lollig gingen doen en iets schreven als ‘minder, minder, minder boeren’. Een student Veehouderij moest huilen, anderen werden boos. De spanning liep op. De Veehouderijstudenten gingen na afloop van die les letterlijk om de studente heen staan die had moeten huilen, armen over elkaar.

Kooter: „Het raakte enorm aan de angst die sommige studenten hebben, dat ze er als boer, als mens niet mogen zijn.” Van Vuuren: „Het raakte mij óók. Ik ben ook bedrijfsopvol-

ger. Dat heb ik ook laten zien.” Kooter: „Dat was echt spannend, maar uiteindelijk hebben we het omarmd en aan de studenten verteld dat dit precies is waarom wij deze lessen noodzakelijk vinden. Dat je niet zomaar iets kunt roepen, zonder dat het iets doet met andere mensen. Dat kwam toen wel binnen bij ze.” Anna Vermeulen (22) zat er ook bij. Ze vond het eerst gewoon een flauwe grap, maar schrok van de reactie bij de veehouderijstudenten. „Toen realiseerde ik me dat zij zich als boeren constant aan het verdedigen zijn. Dan begrijp je ineens: hier maak je geen grappen over.” Vanaf dat moment was de spanning er wel

af, vertelt Vermeulen. Zij studeert Management van de Leefomgeving en vertelt haar verhaal via een videoverbinding vanuit Australië, waar ze stage loopt op een gigantisch akkerbouwbedrijf waar ze onder meer gember telen.

In haar groepje zat een jongen die op een geitenboerderij woonde. Zijn ouders overwogen om naar Canada te emigreren. „Dat werd bij ons een beetje een bindend element, want iedereen is natuurlijk nieuwsgierig naar zo’n verhaal. Dat had ook te maken met de stemming rond boeren in Nederland. Ik wist ergens wel dat dit speelde onder veehouderijstudenten, maar zo’n verhaal haalt

het toch veel dichterbij.”

Vermeulen gaat zich later waarschijnlijk bezighouden met de inrichting van het landelijk gebied. Om natuurherstel te bevorderen, noodzakelijk vanwege de stikstofproblematiek, moeten soms boerderijen verplaatst worden. Ze kon ook aan de anderen in haar groepje vertellen waarom ze natuurherstel belangrijk vindt. Vermeulen: „En ik zie nu in dat het bijna altijd familiebedrijven zijn waarmee je gaat schuiven. Dat is toch anders dan een stuk bos waar geen mensenlevens actief zitten.”

Minder achterdochtig

Het is niet zo dat de sfeer op school ineens heel anders is geworden. Sommige studenten vinden het allemaal toch een beetje onzin. Fleur Tuls en Anna Vermeulen vertellen allebei dat ze wel veel makkelijker studenten van andere opleidingen groeten in de gangen of een praatje aanknopen en dat anderen ook zien doen. Vermeulen: „Mensen zijn duidelijk minder achterdochtig.”

Elke keer merken Froukje Kooter en Kees van Vuuren bij nieuwe groepen dat de spanning er nog flink op zit. Kooter: „Je moet heel erg op je woorden letten. Iedereen heeft altijd het gevoel dat je met één been in het andere kamp staat.” Van Vuuren: „Maar we hebben inmiddels ook gemerkt dat studenten het vaak gewoon ontzettend spannend vinden om met ‘de ander’ te praten. En die angst is er na een paar lessen altijd af. De verschillen zijn niet weg, maar ze luisteren in elk geval naar elkaar.”

MALIEVELDRELLEN

‘Kom op, daar komt u toch niet mee weg’

Vier nieuwe verdachten zijn woensdag veroordeeld tot maximaal drie maanden cel voor hun betrokkenheid bij de rellen in Den Haag.

Freyan Bosma

DEN HAAG

Vijf uur aan een stuk heeft de rechter het met volwassen mannen gehad over waarom zij meenden te moeten smijten met stenen, eieren, een blikje, een stoel, een dranghek. Over waarom ze de spiegel van een politiebus aftrapt, tegen een in de fik staande politieauto schopten of een brandende container naar het partijkantoor van D66 duwden.

Man voor man halen zij de schouders op, als de rechter hen op alle mogelijke manieren tot enige introspectie probeert te bewegen. „Kom op, daar komt u toch niet mee weg”, zegt de rechter tegen Remie van A., als die na zeven keer aandringen niet verder komt dan: „Je wordt gewoon helemaal meegetrokken in die gekkigheid”. „Ik weet echt niet wat ik anders moet zeggen”, zegt Van A. even later.

Van A., een 53-jarige stratenmaker uit Papendrecht, met fors postuur en blauwe trui, is een van de vier verdachten van de Malieveldrellen die woensdagmiddag voor de politierechter in Den Haag verschijnen. Hij en de andere verdachten staan terecht voor hun aandeel in de gewelddadigheden van 20 september. Toen vonden, naast een anti-immigratieprotest op het Malieveld, rellen plaats op de A12 en in de Haagse binnenstad. Het partijkantoor van D66 werd vernield, vier agenten en zeven journalisten raakten gewond. Via snelrecht en supersnelrecht stonden afgelopen weken reeds meerdere personen voor de rechter; zij kregen voorwaardelijke celstraffen of een taakstraf.

De ‘nieuwe’ lichter relschoppers werd opgepakt nadat de politie videobeelden van hun gewelddadigheden verspreidde. Van A. zit al zeven dagen in de cel. Zijn vriendin zit met andere familieleden op de tribune, „ze kijkt een beetje boos”, zegt hij. Van A. is

kostwinner. De agenda van de zzp'er was tot eind dit jaar volledig gevuld met klussen.

Van A. was met zijn broer naar de demonstratie van ‘Els Rechts’ gegaan, „omdat ik dat nodig vond”. Maar het bleef niet bij gebruik maken van het demonstratierecht. De stratenmaker gooide onder meer een dranghek naar een langrijdend politiebusje. Heeft Van A. op zijn leeftijd „niet wat meer verstand”, houdt de rechter hem voor. Zelfs zijn vriendin had hem toch gezegd dat het klaar was „met die onzin”? De rellen duurden vier uur - hij had zoveel kans om te vertrekken?

„Weet u waar ik me over verbaas?”, richt de rechter zich tot Van A., „Dat u zich onder andere druk maakt om de moord op de 17-jarige Lisa. Is het dan niet op z’n zachtst gezegd gek om het op te nemen tegen een politie die er juist voor de veiligheid is?”

Zelfs zijn vriendin had hem toch gezegd dat het klaar was ‘met die onzin’?

Zowel met het gooien van een blikje naar agenten als van een dranghek naar een politiebusje, is Van A. volgens de rechter „een voorbeeld voor anderen” geweest. „U trekt anderen op zo’n moment mee met dit soort agressie. Dat neem ik u heel erg kwalijk als rechter, ik spreek ook namens de samenleving.” Over het uitblijven van uitgebreid antwoord op de vraag waarom Van A. nou zo geweldadig was: „Ik heb alle indruk dat het uw intentie was, ik denk ook dat u het niet kunt uitleggen.” De stratenmaker krijgt zes weken gevangenisstraf, waarvan twee weken voorwaardelijk, plus 120 uur taakstraf. „Sterkte, ook aan uw familie”, zegt de rechter.

Ook de andere mannen krijgen een celstraf, in twee gevallen aangevuld met taakstraffen.

Vier verdachten stonden woensdag voor de politierechter voor hun deelname aan de Malieveldrellen op 20 september. ILLUSTRATIE ALOYS OOSTERWIJK/ANP

Advertentie

Volta Energy B.V.

“Dankzij de financiering via NlInvesteert konden wij onze verhuurvloot versneld uitbreiden.”

- Roel Bleumer, oprichter/CEO Volta Energy

NlInvesteert is dé financieringspartner voor het MKB. Wij kennen de weg bij de bank en bieden toegang tot duizenden investeerders.

nl investeert

nlinvesteert.nl

Samen maken we het rond

REPORTAGE **HERDENKING IN GROTE KERK**

Met nieuwe generatie Kamerleden gaat het vooral over de toekomst

De Staten-Generaal herdachten donderdag dat zij precies tachtig jaar geleden weer voor het eerst na WOII bijeenkwamen.

Titia Ketelaar
DEN HAAG

De aanleiding voor de bijeenkomst is het verleden. Maar in de Grote Kerk in Den Haag, waar donderdagochtend de Eerste en Tweede Kamer samenkwamen in een Bijzondere Verenigde Vergadering, ademt alles toekomst.

Koning Willem-Alexander gaat niet vergezeld van koningin Máxima, maar van zijn toekomstige opvolger, prinses Amalia. De vergadering wordt geopend door de nieuwe voorzitter van de Eerste Kamer, Mei Li Vos (PvdA), anderhalve maand geleden verkozen. De nieuwe voorzitter van de Tweede Kamer, Thom van Campen (VVD), anderhalve dag geleden verkozen, staat haar bij.

Rob Jetten (D66) zit vooraan, de mogelijke toekomstige premier. Heel veel jonge genodigden willen met hem op de foto. Ouderen wurmen zich door de menigte om Jetten de hand te schudden, of lopen af op Henri Bontenbal, de andere mogelijke toekomstige coalitiepartner, om de CDA-leider informeel te kunnen aanspreken.

Broche

„Aan welke vooravond we ook staan./ Het is allemaal aan ons”, spreekt spoken word-artiest Myron Hamming de Kamerleden toe. Hij dicht: „Dat we geen dag mogen vergeten: ik ben de ander en wij zijn ook elkaar./ Dat we de balans van daar moeten vinden./ Uit iets dat uit contrasten bestaat.”

Er zijn jongeren uit het hele koninkrijk die elk een grondwetsartikel hebben gekozen dat hun aan het hart gaat. De aanwezigen - naast de Kamerleden ook de ministers van Staat, commissarissen van de koning, oud-Kamervoorzitters en een aantal burgemeesters - krijgen de Grondwet ook op doorbladerbaar miniformaat als broche uitgereikt. Met de oproep „draag het bij je, draag het uit”.

Niemand refereert aan het nog zitten-de demissionaire kabinet, dat ook in de Grote Kerk zit, en de coalitievorming die twee jaar geleden was begonnen met het vaststellen van de „gemeenschappelijke basislijn” dat elk van de vier partijen de Grondwet zou respecteren.

In de toespraken vallen zinsneden als: de democratie koesteren, de rechtsstaat beschermen en de vrijheid verdedigen. Vos laat een foto zien van de lege plank in de Handelingenkamer op het Binnenhof. Aan de kast wordt elk jaar een dik boek met de uitgeschreven debatten in de Tweede Kamer toegevoegd.

‘Tot zwijgen gebracht’

Vijf jaar lang, tussen 1940 en 1945, was de volksvertegenwoordiging niet bijeengekomen in de Tweede Wereldoorlog. Politieke partijen waren - op de NSB na - verboden, de regering was gevlucht naar Londen en Kamerleden waren deels gevangengezet. Het Binnenhof was ingenomen door de bezetter. Thom van Campen: „Het parlement was tot zwijgen gebracht.”

De eerste keer dat parlement en senaat weer samenkwamen na de oorlog, deze donderdag precies tachtig jaar geleden en aanleiding voor de Bijzondere Verenigde Vergadering, was de vergadering door ko-

Tweede Kamervoorzitter Thom van Campen, prinses Amalia, koning Willem-Alexander, Senaatsvoorzitter Mei Li Vos en demissionair premier Dick Schoof tijdens de **Bijzondere Verenigde Vergadering** in de Grote Kerk. FOTO'S BART MAAT

ningin Wilhelmina geopend met de woorden: „Te midden der verwoesting liggen hier de krachten voor herstel en vernieuwing.” En: „Nu zijn wij gewikkeld in een strijd van even grote hevigheid en betekenis als die der oorlogsjaren: den strijd om den vrede, om de ware vrijheid en om hernieuwden voorspoed.”

Het *Algemeen Handelsblad* schreef: „Recht en gerechtigheid zijn weergekeerd en dus ook een brokje – zij ’t wat verlate – traditie Prinsjesdag.”

Van politieke vernieuwing zou toen nog een aantal jaar geen sprake zijn, ook niet na de verkiezingen van 1946, die een einde maakten aan het noodparlement. De oude vooroorlogse partijen domineerden nog, de lege zetels (doordat Kamerleden waren omgekomen of hadden gecollaboreerd) werden opgevuld door verzetstrijders.

Spiegeltje voorhouden

Maar Nederland kon op 20 november 1945 wel zijn „lot weer zelf bepalen”, me-moreert generaal buiten dienst Peter van Uhm. Hij wilde de Kamerleden „een spiegeltje voorhouden”, zegt hij na afloop. Van Uhm spreekt hen toe met de woorden van de negentiende-eeuwse Amerikaanse theoloog James Freeman Clark: „Politici denken aan de volgende verkiezingen. Staatslieden aan de volgende generatie.”

„Europa en ook Nederland telde na de oorlog staatslieden. Politici die over sentimenten heenstapten, zonder uitsluiting, met meer verbinding en wederzijds begrip. Zo bouwden zij ook Nederland op”, spreekt Van Uhm.

Van Uhm benoemt partijverstijgende kwesties: klimaatverandering en bestaanszekerheid in combinatie met veiligheid. Hij roept de Verenigde Vergadering op: „U moet keuzes maken. En: U móet keuzes maken. Niets doen is geen optie. Ook al is er zelden één ultieme eenduidige oplossing.” Ongemakkelijk dicht bij elkaar zitten de Kamerleden op de rode stoelen in de Grote Kerk te luisteren.

80 jaar Bevrijding Zeldzame vergadering

Bijzondere Verenigde Vergaderingen van de Staten-Generaal zijn zeldzaam. Op Prinsjesdag is er een 'gewone' Verenigde Vergadering. Bijzondere worden alleen gehouden bij de inhuldiging van een Koning of bij het overlijden van een voormalige Koning. Ook bij de viering van 25 jaar Universele Verklaring van de Rechten van de Mens kwamen de Eerste en Tweede Kamer met genodigden bijeen. **Deze Bijzondere Verenigde Vergadering zou in 2020 worden gehouden.** Door de coronalockdown kon dat niet doorgaan. Dit jaar werd 80 jaar Bevrijding gevierd.

Aangezien het Binnenhof tot zeker 2031 wordt verbouwd, vond deze Verenigde Vergadering niet plaats in de Ridderzaal maar in de Grote of Sint Jacobskerk in Den Haag. Die ligt op steenworp afstand van het Binnenhof.

Portret van Elisabeth Lederer van Gustav Klimt bij Sotheby's in New York. FOTO REUTERS

KUNSTMARKT

Klimt is het ‘duurst geveilde moderne kunstwerk ooit’: wat zegt dat over de markt?

Wat zegt 236,4 miljoen euro voor een nauwelijks bekende Gustav Klimt over de kunstwereld? Toeval, of spelen trends een rol?

Merlijn Schoonenboom
AMSTERDAM

“Duurste moderne kunstwerk ooit op een veiling”, meldde CNN. ‘De nacht van de moderne kunstgeschiedenis’, aldus *The New York Times*. De superlatieven die woensdagavond na de eerste kunstveiling van Sotheby's New York dit najaar de wereld in werden gestuurd waren flink: het schilderij *Portret van Elisabeth Lederer* door Gustav Klimt, geschilderd tussen 1914 en 1916, had 236,4 miljoen dollar (inclusief veilingkosten) opgebracht.

Maar wat zegt zo'n recordbedrag? In de berichtgeving worden grote kunstveilingen sinds de records eind jaren 80 voor Vincent van Goghs *Zon-nebloemen* als een soort seismograaf van de kunstwereld beschreven, alsof in de veilingzaal de grote lijnen van de kunstgeschiedenis worden bepaald. Dus: laten zich aan de verkoop van dit tot voor kort nauwelijks bekende schilderij inderdaad trends aflezen?

Voordat de Weense schilder Klimt nu direct een nieuwe status kan worden aangemeten, moet het record eerst toch wat worden relativerend. Het record betreft alleen de veilingwereld, het is het duurste *moderne* kunstwerk *op een veiling*, en het op één na duurste *geveilde* schilderij ooit, na de *Salvator Mundi* in 2017 (destijds 450,3 miljoen dollar). Maar het schilderij van Klimt komt uiteindelijk ‘slechts’ op de tiende plaats van duurste schilderijen ter wereld, als er ook schilderijen in de particuliere verkoop én de inflatiecorrectie wor-

den meegerekend. Klimt staat in die lijst toch nog achter moderne meesters als Cézanne, Gauguin en Picasso.

Publiekslieveling

Wel is Klimt nu de enige schilder die met twee doeken in deze top tien van duurste schilderijen staat. Dat is weliswaar geen echte breuk in de hoogste prijencategorie: de West-Europese moderne kunst uit de periode 1890-1955 beheerst deze al lang, en het zijn allemaal kunstenaars die óók het stempel van goedkeuring van de kunsthistorische wereld hebben. Maar Klimt is in vergelijking met andere moderne kunstenaars in die lijstjes eerder een voorzichtige vernieuwer. Hij is al decennia een publiekslieveling op kunstposters (*De Kus*),

De recordprijs zegt vooral iets over de pragmatische wet van vraag en aanbod

maar het meer progressieve deel van de kunstwereld vond hem lang toch wat te zoet, te goud, te mooi. In de 21ste eeuw, toen modernistische vernieuwing minder belangrijk werd, is dat oordeel milder geworden. Je zou kunnen zeggen: zijn hogere kunsthistorische status is een wisselwerking aangegaan met nieuwe miljoenen op de markt. De BBC schrijft zelfs al lyrisch hoe Klimt in dit portret niets minder dan „Botticelli's *Geboorte van Venus* voor een nieuw tijdperk op-nieuw uitvindt”.

Het verhaal rond het schilderij laat zien hoe spannende verhalen rond de herkomst van kunst steeds effectiever door de grote veilinghuizen als pr worden ingezet. In 1914 vroeg de Joodse industrieel Lederer aan de be-

roemde schilder Klimt het portret van zijn 20-jarige dochter Elisabeth te maken, Klimt had het twee jaar voor zijn dood af. Daarna werd het doek in 1938 door de nazi's geroofd, zelf stierf Elisabeth berooid in 1944. Maar al in 1948 werd het doek aan de familie gerestitueerd, en kwam in 1985 in de collectie van miljardair Leonard Alan Lauder, een van de erfgenamen van het bekende cosmeticabedrijf Estée Lauder. Een deel van de collectie van Lauder werd woensdag geveild. Door dit verhaal van tragiek en terugkeer kreeg het werk voorafgaand aan de veiling al veel aandacht.

Onbekende koper

De vraag blijft welke koper met honderden miljoenen dollars een stempel weet te drukken op dit soort ontwikkelingen in de kunstwereld. De identiteit van de koper is nog niet bekend gemaakt; na 20 minuten tussen zes bidders werd het hoogste bod per telefoon uitgebracht. Een ding is zeker: de lijst van duurste schilderijen wordt op dit moment beheerst door rijke Saoedi's, Qatari en een Rus. De *Salvator Mundi* werd gekocht door een Saoedische prins; het zou bedoeld zijn voor een nieuw Saoedisch museum, maar is tot nu toe nooit meer teruggezien.

En daarmee zegt de veilingrecordprijs vooral iets over de meest pragmatische wet van vraag en aanbod. De veilingmeester van Sotheby's zei het voorafgaand aan het bieden al: deze verkoop „is een van de laatste mogelijkheden om een [portret] van deze betekenis van de kunstenaar te verwerven”. De race om steeds minder beschikbare kunstschatten wordt gevoerd onder een steeds kleiner groepje uiterst rijke kopers - en Klimt is daar nu een nieuwe winnaar. Komende weken, met de resultaten van de volgende najaarsveilingen, zal duidelijk worden wie er nog meer van profiteert.

MEDIA

Noodkreet over ‘ernstige bedreiging’ door Big Tech

AMSTERDAM

In een gezamenlijke noodkreet waarschuwen de Nederlandse publieke en commerciële omroepen, kranten, persbureau ANP, andere nieuwsbedrijven en journalistenvakbond NVJ dat de „mondiale techbedrijven” een „ernstige bedreiging vormen voor de democratische weerbaarheid, de strategische autonomie en daarmee de veiligheid van Nederland”.

„Het gaat nu om de vraag”, schreven ze donderdag in een brief aan informateur Buma, „welke digitale infrastructuur voor informatievoorziening uiteindelijk

de overhand krijgt. Zijn het de algoritmes van Amerikaanse en Chinese techreuzen waar we geen zeggenschap over hebben? Of bouwen we aan een innovatief, door democratische waarden gedreven Nederlands digitaal ecosysteem?”

De topmannen en -vrouwen van de Nederlandse media pleiten ervoor „de veiligheid van de informatievoorziening een urgent thema te maken in de komende formatiebesprekingen”. Daarbij zou de overheid media- en technologiebeleid in samenhang moeten benaderen „bij voorkeur onder verantwoordelijkheid van één (coördinerend) bewindspersoon”. (NRC)

Advertentie
Advertentie? Zakline Media - Info@zaklinemedianl - Telefoon 010 - 438 91 24

BijzondereZaken.nl

Zoek & vind alle zaken die bijzonder zijn!

Consumenten

Kunst & Antiek

Wij kopen Antiek Chinees en Japans Porselein
Zoekt u een betrouwbaar adres? Bel of mail ons.

Bij ons geen gezeur. Directe betaling

Capel&Capel Antiek Porselein
De Zande 43, 8278 AH Kampen

038-3636365 - info@capel.nl
WWW.CAPEL.NL

Zaken & Transacties

28 JAAR ERVARING

Cursus in Hotel vd Valk Breukelen

Acht weken live meekijken

Gratis

Gewoon winst, geen gedoe

Zie onze Google-reviews

Originele reacties cursisten

■ **Stout kind**

Het systeem werkt fantastisch. Alleen mijn enthousiasme moet ik als een stout kind in toom houden.

■ **Knipoog**

Geen taai lesstof, wel live oefenen met een ondeugende knipoog.

■ **Glimlach**

Er zit zoveel plezier in dit systeem. Elke dag weer een glimlach.

Deze cursus voelt zo lekker als koek en marsepein, maar dan voor volwassenen die van winst houden.

Volgende cursusdata in Hotel vd Valk Breukelen: maandag 8 dec, vrijdag 19 dec en maandag 29 dec

Let op! U kunt snel veel winst boeken maar net zo snel veel verlies lijden

www.robwessels.nl 010 519 21 15

WILT U ADVERTEREN?
Surf dan naar onze website www.zaklinemedianl.nl
Of kijk voor meer aanbod op de website www.bijzonderEZaken.nl

REPORTAGE **VERWERKING**

Geen medicijnen maar sigaretten in psychiatrisch ziekenhuis in Syrië

Miljoenen Syriërs lijden aan extreme trauma's, veroorzaakt door oorlogsgeweld en decennia dictatoriaal bewind. Geestelijke gezondheidszorg is er nauwelijks. „De pijn blijft. Wat ik ook doe, niets helpt daartegen.”

Door **Melvyn Ingleby** Fotografie **Morgan Laffer**

DOUMA

Nasr Hannan staat roerloos voor de toonbank van zijn kruidenierszaak op de hoek van een straat in Douma, een verarmde voorstad van Damascus. De 27-jarige Syriër staart strak voor zich uit en praat nauwelijks met zijn klanten. De mensen in de wijk nemen hem dat niet kwalijk. Nasr is nu eenmaal ongelukkig, weten ze, en dat gaat niet veranderen.

Nasr Hannan was twintig toen het Assad-regime een projectiel met chloorgas op zijn huis afvuurde. Zijn moeder, zusje, twee broertjes en de vrouw met wie hij net getrouwd was, kwamen om het leven. Nasr zelf stond onderaan het trappenhuis en raakte bewusteloos. Toen hij weer bij bewustzijn was, werd hij meegenomen door mannen van Assads geheime dienst. Die dwongen hem te verklaren dat zijn familie niet door het regime gedood was, maar door „terroristen”.

Sinds de val van president Bashar al-Assad afgelopen december hangen er twee A4'tjes in Hannans winkel. Daarop staan de portretten van zijn vermoorde familieleden en de tekst: „Met trots en eergevoel presenteren we u onze martelaren.” „Het licht op dat ik eindelijk over hen kan praten”, zegt hij. „Maar de pijn blijft. Wat ik ook doe, niets helpt daartegen.”

Het lukt de twintiger niet om te ontsnappen aan zijn gedachten. Dag in dag uit gaat hij diezelfde donkere tunnel in, vertelt hij. Dan ziet hij de lijken in het trappenhuis en beeldt hij zich in hoe zijn familie is vergast. Gevraagd of hij ooit overwogen heeft professionele hulp te zoeken, schudt Nasr Hannan verontwaardigd zijn hoofd. „Ik ben niet ziek”, zegt hij kortaf. „Ik heb er gewoon voor gekozen de rest van mijn leven ongelukkig te zijn.”

In Syrië zijn extreme trauma's zoals die

van Nasr niet uitzonderlijk. Op iedere straathoek kom je wel mensen tegen die familieleden hebben zien omkomen in oorlogsgeweld, gemarteld zijn in ondergrondse cellen, weten dat hun geliefden daar vermoord zijn of juist tot op de dag van vandaag blijven zoeken naar een van die 130.000 Syriërs die spoorloos zijn verdwenen.

Toch is er in dit zwaar getraumatiseerde land nauwelijks aandacht voor mentaal welzijn. Deels komt dat doordat de geestelijke gezondheidszorg onder het regime van vader Hafez en zoon Bashar al-Assad, die van 1970 tot 2024 heersten, nooit echt ontwikkelde is. Zo heeft heel Syrië slechts drie psychiatrische ziekenhuizen en waren er vorig jaar 75 psychiaters werkzaam in het gebied onder het regime, aldus Syrische media. In Nederland zijn er ongeveer 3.500 psychiaters.

Bovendien rust er in Syrië een groot taboe op psychische zorg, zegt Abdullah Khaled Dahir, psychiater en directeur van het Ibn Sina-ziekenhuis, even buiten Douma. „Veel van onze patiënten zijn bang dat ze na hun opname hier nooit meer een huwelijkspartner zullen vinden”, zegt hij vanuit zijn kantoor. „Dat komt doordat er extreem veel geroddeld wordt en psychische aandoeningen verkeerd begrepen worden. Zeker in conservatieve gebieden denkt men soms nog dat mensen die psychisch lijden, bezeten zijn door een kwade geest.”

Kogelgaten

Het Ibn Sina-ziekenhuis telt zo'n 350 patiënten en ligt op een groot ommuurd terrein. Tijdens de oorlog gebruikte Assads leger een deel van het complex als militaire basis. Hoewel het ziekenhuis ook toen in bedrijf was, vuurde het regime vanuit hier projectielen af op de rebellen in Douma - en de rebellen schoten terug. Nog altijd zijn veel gebouwen op het terrein doorzeefd met kogelgaten.

„Er waren hier voortdurend explo-

Ik vraag me eerlijk gezegd elke dag af hoelang ik het nog volhoud

Abdullah Khaled Dahir
directeur Ibn Sina-ziekenhuis

sies”, zegt verpleger Ahmed Nadda, een oudere man met diepe wallen onder zijn ogen. Hij werkt al 25 jaar in Ibn Sina en bleef ook tijdens de oorlog bij zijn patiënten. „Wanneer de bommen vielen, kreeg iedereen een paniekaanval, zowel de patiënten als het personeel.”

Nadda zit op een ziekenhuisbed in zijn kleine werkkamer. Achter een zware ijzeren deur ligt één van de gedeelde slaapzalen van de patiënten. Een tiental kaalgeschoren mannen doolt er in het rond. Hun blikken staan op nul, veel van hen zijn nauwelijks aanspreekbaar. Om de zoveel tijd bonzen ze driftig op de ijzeren deur, waarop Nadda het luik in de deur opent en wat sigaretten aanreikt. „Geloof me, een sigaret lost heel veel op”, zegt hij. „Zeker als je te weinig medicijnen hebt.”

Constante surveillance

Vrijwel alle patiënten zijn getekend door de oorlog, zegt psychiater Dahir. Dat ziet hij niet alleen aan de vele angststoornissen, slaapproblemen en gevallen van PTSS (posttraumatische stressstoornis), maar ook aan het feit dat deels genetische aandoeningen zoals schizofrenie vaak abnormaal vroeg tot uiting komen. „Normaal gesproken wordt schizofrenie pas merkbaar wanneer iemand eind twintig of begin dertig is”, zegt de arts. „Maar in Syrië zien we schizofrenie zelfs al tot uiting komen in kinderen. Dat is erg zeldzaam en komt door abnormale stress.”

Nog afgezien van de oorlog heeft ruim een halve eeuw Assad-dictatuur de psychie van Syriërs ook op tal van andere manieren aangetast. Politieke onderdrukking is een vorm van vernedering die vaak leidt tot een beschadigd zelfbeeld, aldus de arts, en de constante surveillance door Assads geheime diensten heeft ervoor gezorgd dat veel Syriërs tot op de dag van vandaag kampen met nervositeit en gebrek aan vertrouwen in anderen.

De surveillance ondermijnde ook de

vertrouwensband tussen arts en patiënt. Zo herinnert Dahir zich gesprekken met patiënten van wie hij sterk vermoedde dat ze gemarteld waren, maar met wie hij dit niet kon bespreken. „Dat had ons allebei in gevaar kunnen brengen”, zegt de psychiater, wiens eigen zwager ook verdwenen is in Assads martelgevangenis. „Zoals we in Syrië zeggen: de muren hebben oren.”

Nu Assad er niet meer is, merkt Dahir dat patiënten langzaam beginnen te vertellen over trauma's uit hun verleden. Ook kloppen er steeds meer slachtoffers van marteling aan bij het ziekenhuis. Sommigen zaten jaren geleden vast en zoeken nu pas hulp, anderen zijn bevrijd toen het regime ten val kwam. Met name die laatste groep is er vaak zo slecht aan toe dat praten soms nog niet lukt.

Neem Wael, die afgelopen december vrijkwam uit de beruchte Saydnaya-gevangenis. „Hij slaapt, eet, maar zegt geen woord”, zegt Mohammed, een verpleger die zich over Wael ontfermt. Mohammed wil niet met zijn achternaam in de krant, Wael kan daar geen toestemming voor geven. De verpleger wijst op een jonge man die in stilte rondjes loopt op een afgesloten binnenplaats naast één van de slaapzalen. „In het begin was hij extreem bang voor bezoek en gooide hij 's nachts water over andere patiënten, zoals het regime met gevangenen deed. Heel soms zingt hij, dan denken we dat hij bijna gaat praten, maar zover is het nooit gekomen.”

Wael is één van de vele duizenden mensen die tegelijkertijd vrijkwamen toen Assad ten val kwam. Zij hebben dringend hulp nodig, maar opname in een gesloten instelling als Ibn Sina kan voor ex-gevangenen extra traumatiserend werken, erkennen ook Dahir en zijn personeel. Dat Wael toch is opgenomen, komt omdat zijn moeder hem ten einde raad naar Ibn Sina bracht omdat hij haar alsmaar bleef aanvallen.

Er zijn humanere en effectievere ma-

Een slaapzaal in het Ibn Sina psychiatrisch ziekenhuis in Douma.

nieren om overlevenden van marteling bij te staan, zegt Maasa al-Ma'ari, een psychiater verbonden aan het Ibn Rushd-ziekenhuis in Damascus. Samen met drie collega's begon zij kort na de val het initiatief om ex-gevangenen te helpen: 'Sila', wat in het Arabisch 'connectie' betekent. „Het idee ontstond in onze WhatsApp-groep”, zegt Al-Ma'ari vanuit haar kantoor. „We zagen de gruwelijke beelden van vrijgelaten gevangenen en dachten: we móeten iets doen.”

De vier vrouwen legden contact met psychiaters door heel het land, die bereid zijn ex-gevangenen thuis op te zoeken. Ook vonden ze hulporganisaties en medische instellingen die gratis behandelingen kunnen aanbieden en organiseerden ze met een belangenvereniging van ex-gevangenen een iftar-maaltijd om overlevenden van Assads martelmachine met elkaar in contact te brengen.

Het idee achter Sila, zegt Al-Ma'ari, is ex-gevangenen eerst concrete medische hulp aan te bieden en vervolgens het gesprek over mentaal welzijn stap voor stap op gang te brengen. Dat is voor hen veel minder beangstigend dan een consult in

een psychiatrische instelling, wat herinneringen aan ondervragingen in de gevangenis kan oproepen. Bovendien sluit het beter aan bij de prioriteiten van de ex-gevangenen, want zij kampen vaak met dringende medische problemen zoals botbreuken, tuberculose, infecties van het gebit en overgevoeligheid voor zonlicht.

Zwaar gemarteld

Ex-gevangene Ahmed is thuis bezocht door de vrijwilligers van Sila. De dertiger is zes jaar lang zwaar gemarteld in de Saydnaya-gevangenis. Sinds zijn vrijlating droomt hij iedere nacht hoe hij lijken uit zijn cel sleept, terwijl hij gemarteld wordt door de bewakers, vertelt hij vanuit zijn woonkamer. Hij kan geen harde geluiden verdragen en heeft moeite een band op te bouwen met zijn zoon, die werd geboren terwijl hij vastzat. „In de cel dacht ik constant aan hem”, zegt Ahmed, die vanwege de privacy zijn achternaam niet in de openbaarheid wil. „Maar nu ik hier ben, kan ik hem niet aanzien.”

Ahmed heeft dubbele gevoelens over het bezoek van de vrijwilligers. „Het was heel fijn dat ze naar mijn pijn luisterden”, zegt hij. Maar het slaapmiddel dat hij kreeg maakt hem duizelig en hij heeft dringend behoefte aan oogdruppels. Ook had hij gehoopt dat de psychiaters na het bezoek contact zouden opnemen met zijn celgenoten, die ook hulp nodig hebben. „Daar heb ik niets meer over gehoord.”

Met alle goede bedoelingen blijft een initiatief als Sila duidelijk een druppel op een gloeiende plaat. „We kunnen niet door blijven gaan zonder financiering”, zegt psychiater Al-Ma'ari. „De ex-gevangenen zitten economisch totaal aan de grond, dus alles moet voor hen betaald worden. Zelfs wanneer we een dokter

Wanneer de bommen vielen, kreeg iedereen een paniekaanval

Ahmed Nadda
verpleger

vinden die hen gratis wil behandelen, kunnen ze vaak niet komen omdat ze de busrit niet kunnen betalen.”

Ook in het Ibn Sina-ziekenhuis blijft geld het grootste probleem. „Het taboe op psychische zorg is sinds Assads val iets afgenomen”, zegt Dahir, „maar financieel is er voor ons niets verbeterd.” De ziekenhuisdirecteur verdient zelf omgerekend 65 euro per maand. Het salaris van verplegers is 30 euro. „Veel van hen komen niet opdagen en ik kan hen dat niet eens kwalijk nemen”, zegt Dahir. „Ikzelf vraag me eerlijk gezegd iedere dag af hoe lang ik het nog volhoud.”

Gevraagd wat hij zou doen met een groter budget, heeft de psychiater een lijst klaar. Hij zou meer medische specialisten inhuren (nu zijn dat er vijf op 350 patiënten), zijn personeel fatsoenlijk betalen, therapie sessies verzorgen, de slaapzalen renoveren, de verwarming repareren en een tuin of recreatie terrein aanleggen. „Onze patiënten kunnen nu niet eens naar buiten”, zegt hij. „Op deze manier kunnen ze niet herstellen.”

Maar investeringen in de geestelijke gezondheidszorg worden niet als een prioriteit gezien, verzucht Dahir. Dat is volgens hem een grote fout. Als mentaal welzijn niet dringend meer aandacht krijgt, waarschuwt hij, zullen de trauma's van miljoenen Syriërs onverwerkt blijven en is de kans groot dat die later op geweldadige wijze tot uiting komen.

„Het gaat nu alleen maar over de wederopbouw van gebouwen”, zegt de psychiater. „Maar we vergeten de wederopbouw van de mens. Ook die is door deze oorlog volledig verwoest.”

Deze publicatie is tot stand gekomen met steun van het Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten. Zie www.fondsbjp.nl

Medewerker van het **Ibn Sina psychiatrisch ziekenhuis** prepareert medicijnen.

Gebouwen van het Ibn Sina ziekenhuis zijn **beschadigd in de oorlog**.

Bewoners van het ziekenhuis **delen een maaltijd**.

Weekdeals

GELDIG T/M 23 NOVEMBER 2025

Bekijk
alles

MILL

Een aangenaam warm huis

- › Oileradiatoren, convector- en ventilatiekachels
- › Meerdere warmtestanden en krachtig vermogen
- › Verwarmen snel en efficiënt je huis
- › Bekijk meer verwarming van Mill online

ADVIESPRIJS
~~99,95~~
69,95

ADVIESPRIJS
~~339,95~~
249,00

ADVIESPRIJS
~~129,99~~
99,00

BEKIJK ALLE VERWARMING VAN MILL ONLINE

Tot
30%
korting

TRAVELIN'

Pantoffels

63%
korting

ADVIESPRIJS
~~79,95~~
29,95

KEUZE UIT DAMES- EN HERENMODELLEN

- › Gemaakt van zacht en warm wol met polyester
- › Rubberen zool voor grip op gladde vloeren
- › Bekijk meer pantoffels van Travelin' online

LENCO

Muzieksysteem

40%
korting

ADVIESPRIJS
~~299,00~~
179,00

GESCHIKT VOOR CD'S, MP3'S EN BLUETOOTH

- › HiFi stereoset met DAB+ en PLL FM-radio
- › Geschikt voor draadloos opladen van smartphones
- › Stijlvol witte behuizing met houten accenten

MCGREGOR

T-shirts - 4-pack

50%
korting

ADVIESPRIJS
~~99,95~~
49,95

PREMIUM T-SHIRTS MET RONDE- OF V-HALS

- › Gemaakt van katoen en elastaan; zacht en comfortabel
- › Verkrijgbaar in verschillende kleuren
- › Bekijk meer basics van McGregor online

TEN CATE PREMIUM

Dekbedovertrek-set

Tot
58%
korting

ADVIESPRIJS VANAF
~~79,95~~
34,95

GEMAAKT VAN KLEURIG KATOENSATIJN

- › Heerlijk zacht, ademend en goed vochtregulerend
- › Dubbele instopstrook over de gehele breedte
- › Bekijk meer bedtextiel van Ten Cate online

ROSMARINO

Pannen Hexapro

Tot
67%
korting

ADVIESPRIJS VANAF
~~49,95~~
24,95

KEUZE UIT VERSCHILLENDE PANNEN EN SETS

- › Gemaakt van een hybride combinatie van materialen
- › Gelijmatige warmteverdeling en krasbestendig
- › Bekijk meer pannen van Rosmarino online

SANGEAN

Noodradio

33%
korting

ADVIESPRIJS
~~149,95~~
99,95

ROBUUSTE RADIO MET FM EN DAB+

- › Opladen via handslinger, zonnepaneel of micro USB
- › LED-zaklamp (3 standen en SOS-morsecode)
- › Werkt ook als powerbank voor opladen telefoon

Inwoners van Moerdijk in de raadszaal van het gemeentehuis tijdens een informatiebijeenkomst over de toekomst van het dorp. FOTO JEFFREY GROENWEG / ANP

REPORTAGE GEMEENTERAAD

Het dorp Moerdijk opheffen is het 'minst slechte scenario' zeggen raadsleden

Verdwijnt het dorp Moerdijk? Raadsleden noemden het voorstel 'een immens offer', maar stemden unaniem in met het plan.

Pim van der Hulst

MOERDIJK

The week after in Moerdijk, het dorp dat dreigt te verdwijnen. Burgemeester Aart-Jan Moerkerke opende woensdagavond in de raadszaal „een extra-extra vergadering“, het uur dat was ingelast om te luisteren naar insprekers. Zoals Michelle Hollemans (16), die vreesde dat haar voetbalteam bij TPO (Tussen Puinhopen Opgericht) uit elkaar valt. Moerdijk is voor haar „een veilige plek“. Bij bewoners, zei inspreker Marianne Quik, „leeft het gevoel dat de vergadering vanavond vooral voor de Bühne is“. Raoul Nuijten, van werkgroep Moerdijkregeling, zei tegen de raad: „Nederland denkt dat het besluit al genomen is“. Het besluit is nog niet genomen, maar woensdag wel een stap dichterbij gekomen. Waar nu het dorp Moerdijk ligt, moet ook volgens de gemeenteraad een uitbreiding van 450 hectare van het haven- en industrie-terrein komen. Na het inspreken schaalden 19 van de 22 raadsleden zich achter burgemeester Moerkerke, die vorige week het slechte nieuws met de 1.150 inwoners van Moerdijk deelde. Daarmee kan de gemeente samen met de provincie Noord-Brabant en de regering aan de slag met een plan voor de uitbreiding waarvoor het dorp moet plaatsmaken. Als de uitbreiding niet op één plek

in de gemeente zou komen, worden meerdere dorpen geraakt - inclusief Moerdijk. Ook is de komst van een nieuw hoogspanningsstation, cruciaal voor de stroomvoorziening van Nederland, sowieso onvermijdelijk.

Onvermijdelijk

„Niemand in deze zaal wil het dorp opheffen“, zei Hadewych den Ridder - Van Oers (Moerdijk Lokaal). Ze sprak van „een immens offer“, terwijl Ine Kuijpers (D66) het had over „het minst slechte scenario“. Uitbreiding van de industrie op de plek waar Moerdijk ligt, is volgens bijna alle raadsleden onvermijdelijk. „We moeten kiezen uit twee kwaden“, aldus Bisar Çiçek (PvdA) tegen de insprekers en bewoners die toeketen.

Het dorp, zeiden de meeste raadsleden, is zo onleefbaar geworden door oprukkende industrie dat de lokale politiek nu in actie moet komen. „We moeten kleur bekennen en voor eens en altijd echt eerlijk zijn“, zei Jolijn Koevoets (VVD). „Dat is heel eng om te doen en maakt ons niet populair. Maar als we weer afwachten en ons alles laten overkomen, zijn we de regie kwijt. Dan hebben we onze inwoners niet de randvoorwaarden te bieden.“ De raadsleden vroegen het college scherpe voorwaarden te stellen aan de uitbreiding in Moerdijk. Die moet gebruikt worden voor duurzame energie in plaats van fossiele industrie of de bouw van een kerncentrale en niet zorgen voor toename van geluidsbelasting, milieueffecten en verkeersdruk in verschillende dor-

pen die in de gemeente liggen.

Ook vroeg de raad om alle kosten voor inwoners van Moerdijk te compenseren, zoals verhuis-, makelaars- en inrichtingskosten maar ook overdrachtsbelastingen. Bovendien moet de gemeente regelen dat de inwoners als ze dat willen gezamenlijk naar

een andere plek kunnen verhuizen, een verplaatsing van het hele dorp.

De plaatsnamen „Den Haag“ en „Den Bosch“ vielen vaak in de raadsvergadering. Dat de gemeenteraad het voorstel goedkeurde, betekent dat het bestuur van Moerdijk op 1 december gaat onderhandelen met de

regering en de provincie Noord-Brabant over hoe de uitbreiding wordt ingevuld en welke compensatie Moerdijk kan verwachten.

Aleen de drie fractieleiden van Onafhankelijk Moerdijk stemden tegen het voorstel. Fractievoorzitter Arno Fens noemde het „juridisch onverantwoord“ en „in strijd met behoorlijk bestuur“ omdat „cruciale informatie over financiën, milieu en leefbaarheid“ pas later zou volgen.

Bindende afspraak

Op 1 december, reageerde verantwoordelijk wethouder Danny Dingemans (Ruimtelijke Ordening, VVD), zal de gemeente Moerdijk een bindende afspraak met de provincie Noord-Brabant en de regering aangaan om de uitbreiding mogelijk te maken. Volgens Dingemans is het „ondenkbaar“ dat het hoogspanningsstation, het belangrijkste onderdeel van de uitbreiding, er niet komt. Ook verzekerde hij dat er geen kerncentrale komt. Uiteindelijk kan het, door milieuprocedures en juridische horden, nog tien jaar duren voordat er een onherroepelijk omgevingsplan ligt waarin Moerdijk definitief moet plaatsmaken.

Raadsleden stemden „met pijn in het hart“ voor. Met tranen in hun ogen, net als burgemeester Moerkerke toen hij in het slotwoord van de vergadering de bewoners bedankte voor hun voorbeeldige houding. Daarna vroeg hij om te eindigen met een „moment van bezinning“. De zaal bleef stil.

Uitbreidingsgebieden Moerdijk

Bestel nu > nrcwebwinkel.nl/weekdeals

The Movir logo, with 'movir' in a dark blue sans-serif font and the 'i' in orange. It is positioned in the top left corner of a white circular graphic element.

movir

A woman with long brown hair, wearing a bright pink blazer over a white top and light blue jeans, is smiling and talking on a blue smartphone. She is standing in front of a modern apartment building with balconies.

**“Ik dacht dat ik nog maar vijf jaar te leven had.
Geld was toen niet belangrijk.”**

**Wat doe je als je als ondernemer ineens stilvalt?
Luister naar het verhaal van Natascha in de podcast
*Samen Zelfstandig van Movir.***

Luister hier

Juliët Boogaard
AMSTERDAM

Het is bedtijd voor de bewoners van het verpleeghuis. Marita de Kleijne is bezig een cliënt op bed te leggen als ze rumoer op de gang hoort. Ze weet meteen hoe laat het is: dat is de mevrouw met dementie die zich eenzaam voelt, dan haar bed uitkomt en op zoek gaat naar andere bewoners. „Dan staat ze opeens bij een ander aan het bed, die al aan het indommelen is. Die schrikt natuurlijk.” Maar De Kleijne staat alleen op haar gang met elf bewoners. Wat doe je dan? Degene die al in de tillift ligt achterlaten om de onrust te sussen, of afmaken waar je mee bezig was en de onrust mogelijk uit de hand laten lopen?

Dit soort situaties maakte de 65-jarige De Kleijne de laatste jaren bijna dagelijks mee in haar werk als verzorgende IG in het verpleeghuis. Ze is gespecialiseerd in ouderen met psychische problemen. Binnenkort zwaait ze af: ze gaat met vervroegd pensioen. „Ik houd het niet vol tot mijn 67ste. Het personeelstekort maakt de werkdruk te hoog en het werk minder leuk.”

Ze is niet de enige die dat vindt. Deze donderdag publiceert het Centrum voor Ethiek en Gezondheid (CEG) in samenwerking met de beroepsvereniging voor verzorgenden en verpleegkundigen V&VN een rapport dat de dilemma’s schetst van zorgverleners in de ouderenzorg en gehandicaptenzorg in tijden van schaarste. Zij moeten vaak kiezen wie ze wel en niet helpen, blijkt uit het rapport, of kunnen niet genoeg tijd en aandacht besteden aan cliënten.

Brandjes blussen

Ik kom zo bij u, is de titel van het rapport. De Kleijne: „Hoe vaak wij dat niet moeten zeggen. Soms wel vijftig keer, voordat we echt kunnen komen.” Ze riep het ook tijdens de situatie met de vrouw met dementie op de gang. „Ik liet de bewoner met wie ik bezig was veilig achter - lift omhoog, bed op veilige hoogte - en ging de gang op, het puin ruimen dat in een paar seconden was ontstaan. De deur liet ik op een kier zodat de andere bewoner me kon horen roepen: ‘Ik kom zo bij u.’”

Dat herkent de 38-jarige Marieke, die begeleider is op een woonlocatie voor dertig mensen met een verstandelijke beperking. Omdat het over haar werkgever gaat, wil ze niet met haar achternaam in de krant. Haar cliënten wonen in een eigen appartement, maar de locatie heeft gezamenlijke woonkamers. Eigenlijk moeten ze overdag met twee zorgverleners voor de groep zorgen, maar in de praktijk staat ze in haar eentje. „En alleen kan ik de bewoners vaak niet de zorg bieden die zij nodig hebben.”

Ze moet zich beperken tot het strikt noodzakelijke, zegt ze. „In leven houden, betekent dat. Medicijnen geven en eten op tafel. Maar zorgdragen voor de kwaliteit van leven, door een blokje om te gaan, samen boodschappen te doen, 's avonds een spelletje te spelen: het zit er niet meer in. Want je bent continu brandjes aan het blussen.”

Onrust in de groep

Het levert schrijnende situaties op én onrust in de groep, volgens Marieke. ‘Contactmomenten’, waarbij de zorgverlener langsgaat bij de cliënt, worden afgezegd, cliënten worden vaak geholpen door invallers en als ze er wél is, is ze er lang niet altijd helemaal bij. „Het eerlijke verhaal is dat ik altijd met één oog op de klok kijk, omdat ik weet dat er nog zoveel te doen is.” Cliënten kennen invallers vaak niet, vinden die een beetje eng. „Er zijn een hoop bewoners die inmiddels zeggen: als het een invaller is, dan liever niet. Ook omdat die vaak gewoon niet genoeg kennis en ervaring van dit type zorg hebben.”

Bewoners voelen de onrust en „nemen die mee de groep in”, legt Marieke uit. „Dat betekent ruzies tussen cliënten onderling of tussen cliënten en invallers.

Een kamer in een woonzorgvoorziening in Amsterdam. FOTO OLIVIER MIDDENDORP

WERKDruk

Personeelstekort in de langdurige zorg: cliënten overslaan en altijd één oog op de klok

In de langdurige zorg is alleen nog tijd voor het „strikt noodzakelijke”: cliënten in leven houden. Maar niet voor zaken die de kwaliteit van leven waarborgen. „Bij deze groep is verbinding maken heel belangrijk, en dat lukt niet meer.”

Meestal blijft dat beperkt tot verbale agressie, maar af en toe sneuvelen er ook spullen. Je ziet dat soort escalatie toemenen naarmate mensen minder aandacht krijgen. En dat betekent juist dat we onze handen nóg voller hebben.” Het is een hele negatieve vicieuze cirkel, zegt Marieke. „Daar word ik vaak verdrietig en soms cynisch van.”

Ze noemt een zestigjarige cliënt met een licht verstandelijke beperking. „Wij hebben tijd om zijn insuline voor hem te spuiten en medicijnen en eten klaar te zetten. Maar als ik daar kom, is zijn huis een complete puinsoep. Dat zorgt voor chaos in zijn hoofd. Hij heeft begeleiding nodig met dat huishouden op orde houden, maar daar heb ik geen tijd voor. Je merkt dat hij er opstandig en depressief van wordt.”

Wat niet helpt, zegt Marieke, is dat dagbesteding vaak niet doorgaat, want ook daar zijn tekorten. Dat weet ook Dave (41), die activiteitenbegeleider is in de gehandicaptenzorg en om dezelfde reden als Marieke niet met achternaam in de krant wil. Op de activiteiten wordt vaak als eerst bezuinigd, zegt Dave, omdat het als extraatje gezien wordt. „Maar dat is het niet-hoe zou jij een leven zonder activiteiten vinden?”

Dave moet regelmatig in zijn vrije tijd

inspringen omdat een groep anders zonder activiteit zit. Hij werkt met mensen die functioneren op het niveau van nul- tot tweejarigen. Vroeger - hij doet dit werk al twintig jaar - stonden ze met z’n drieën op zo’n groep. Maar nu staat ook hij alleen, op een groep waar zo’n vijf mensen in horen te zitten. Dat aantal cliënten kan oplopen tot negen of tien, omdat sommige cliënten niet bij een invaller in de groep durven en er dus in zijn groep bij komen.

„Vroeger kon ik het werk met collega’s verdelen, dan kon de één een wasje draaien met iemand, de ander een stukje fietsen.” Dat dat wegvalt, ziet hij terug in het gedrag van cliënten: ze huilen vaker en gooien meer met spullen. „Bij deze groep is verbinding maken heel belangrijk, en dat lukt niet meer.”

Smetvrees

Alle drie de zorgverleners zeggen dat het grote aantal invallers een negatieve impact heeft op het welzijn van cliënten. Omdat zij bijvoorbeeld niet de juiste kennis en ervaring hebben en het vaste personeel niet de tijd krijgt hen te begeleiden. „Op managementniveau wordt nog wel eens gedacht: er staan toch genoeg poppetjes? Maar dat zijn dus niet de juiste poppetjes”, zegt Marieke. „Je moet het zien als een soort fluisterspel”, zegt Dave.

De afgelopen vijf, zes jaar heb ik vaak gedacht: het kan niet erger. En toch werd het steeds erger

Marita de Kleijne
verzorgende IG in het verpleeghuis

„Invallers kennen de cliënten niet, ze moeten een persoonlijkheid van een blaadje aflezen.”

De cliënt met dementie van Marita de Kleijne, uit het verpleeghuis, heeft bijvoorbeeld smetvrees. Bij het ontbijt krijgt ze daarom twee sneetjes brood in een plastic zakje op haar bord. „Simpel, zou je denken. Maar niet als je haar niet kent en geen tijd hebt het zorgplan te lezen. Dan pak je een boterham uit de zak en brengt die naar mevrouw toe. Die reageert daar agressief op en de invallende zorgverlener begrijpt niet waarom. De bewoner die naast mevrouw zit, krijgt ook de volle laag.”

De schaarste begon een jaar of tien geleden, zegt De Kleijne, en met de tijd werd het erger. „De afgelopen vijf, zes jaar heb ik vaak gedacht: het kan niet erger. En toch werd het steeds erger.”

Ze heeft dertig jaar lang haar werk met veel plezier gedaan. „Er wordt altijd onerbiedig gesproken over billen wassen in de verpleegzorg. Dat hoort er nou eenmaal bij: we hebben allemaal billen, die moeten allemaal gewassen worden. Maar dit werk draait vooral om contact maken. Je moet weten wie iemand is om te weten hoe je voor iemand kunt zorgen. Maar daar heb je rust voor nodig. Die rust is er niet meer.”

BijzondereZaken.nl

Zoek & vind alle zaken die bijzonder zijn!

Vakanties & Reizen

Europa

Spanje

SPAANSE PARADORES ZONNIG ANDALUSIE- 8 dg v.a. € 550 p.p.
Beleef de luxe Spaanse Paradores kloosters/paleizen/kastelen
www.paradoresreizen.com of bel: 020- 894 3135

Sandinavië

Een betoverende kerst in

SCANDINAVIË

Boek je natuurlijk bij

BBI
TRAVEL
EXPERIENCE

Nu maar liefst

€ 350

korting pp'op
Mountain Lodge
Hotel

*Aanbieding geldig t/m 30 november 2025 met vertrek op 20 december 2025, incl. vluchten vanaf Schiphol en transfers. Onder voorbehoud van drukfouten of prijswijzigingen.

www.bbi-travel.nl/scandinavian-mountains
050-3136000

Consumenten

Duurzaam vergroenen

De Kunst van Groen erfgoed

ginkelgroep.nl

Familiebedrijf sinds 1903

Vind alle aanbieders op één rij!
BijzondereZaken.nl

Ontdek de mooiste cadeaus

GRAYPANTS Wick tafellamp

Adviesprijs
v.a. 139,-
99,-

- › Draagbare en draadloze sfeermaker
- › Verkrijgbaar in 2 formaten, dimbaar in 4 standen
- › Geniet van 150 uur verlichting op een opgeladen accu

DUCQ Koperen pannen

Adviesprijs
249,-
154,95

- › Geschikt voor alle warmtebronnen
- › Drie lagen voor optimale warmteverdeling
- › Luxe en tijdloze uitstraling, voor jarenlang plezier

FREDERIK ROIJÉ Vogelhuis

Adviesprijs
169,-
149,-

- › Architectonisch design voor vogel- en designliefhebbers
- › Biedt onderdak aan verschillende vogelsoorten
- › Een blikvanger in elke tuin

Puzzelbord met draaisysteem

Adviesprijs
159,95
79,-

- › Voor puzzels tot 1000 stukjes | 77 x 57 centimeter
- › Met 360° draaibare ringstandaard en kantelfunctie
- › Voor optimaal puzzelplezier

TRAVELIN' Pantoffels

Adviesprijs
89,95
39,95

- › Voor dames en heren, in verschillende kleuren
- › Gemaakt van zacht wol en polyester
- › Warm, ademend en vormvast met rubberen zool

YUMEKO Dekbedovertreksets flanel

Adviesprijs
v.a. 139,95
119,-

- › Ultrazacht beddengoed in verschillende kleuren, perfect voor koude nachten
- › Gemaakt van 100% biologisch katoen, GOTS-gecertificeerd
- › Duurzaam geproduceerd in Portugal

Bekijk alle cadeaus online > nrcwebwinkel.nl/cadeaus

ONTCIJFERD

Opvallende getallen en verhelderende visualisaties:
in *Ontcijferd* kijkt NRC door een databril naar de wereld om ons heen.

Honderdduizenden woningen in de pijn, maar lang niet overal wordt al gebouwd

WONINGBOUW Er liggen plannen voor het bouwen van honderdduizenden woningen. Sommige bestaan dus alleen nog maar op papier, andere wel al in baksteen. Hoe staat het met het bestrijden van het woningtekort?

Door **Yordi Dam** en **Roos Liefing**

Het woningtekort bedraagt bijna vierhonderdduizend woningen, volgens onderzoeksbureau ABF. Een manier om dit tekort tegen te gaan, ligt tamelijk voor de hand: „Bouwen, bouwen, bouwen”, zoals toenmalig woonminister Hugo de Jonge (CDA) het in 2020 omschreef. Hoe staat het sindsdien met de bouw van nieuwe woningen?

In het derde kwartaal van 2025 zitten meer dan 215.000 woningen in de pijplijn, blijkt uit cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Dat zijn woningen die nu worden aangebouwd, plus de bouwprojecten waaraan een vergunning is verleend, maar waarvan de bouw nog niet is begonnen.

„Dat veel woningen in de pijplijn zitten, betekent niet automatisch dat de productie achterblijft”, benadrukt Arno van der Vlist, hoogleraar vastgoedontwikkeling aan de Rijksuniversiteit Groningen. „Complexe projecten waarvan de vergunningsverlening veel tijd kost, kunnen uiteindelijk per tijdseenheid meer woningen opleveren dan kleine projecten.”

Nieuwbouwplannen beginnen als 'zachte plannen': een provincie of gemeente geeft aan waar hoeveel huizen gebouwd kunnen worden. Zodra de plannen worden vastgesteld in een bestemmings- of omgevingsplan, worden het 'harde' woningbouwplannen. Belanghebbenden kunnen dan nog beroep aantekenen.

Veel appartementen

De geplande woningen worden 'in de pijplijn' opgenomen wanneer de bouwvergunning is afgegeven. In het derde kwartaal van 2025 vormt deze voorraad 22 procent van de 936.300 woningen die in 2030 moeten verrijzen, volgens de zogeheten 'woondeals'. Deze 35 regionale afspraken - tussen Rijk, provincie, gemeente, marktpartijen en corporaties - leggen vast hoeveel woningen moeten worden toegevoegd aan de voorraad.

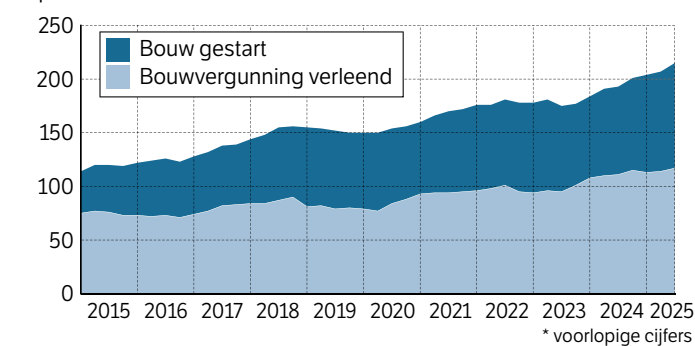
Van deze woningbouwopgave is 28 procent of 260.600 aan nieuwbouwwoningen opgeleverd sinds 2022, blijkt uit de Landelijke Monitor Voortgang Woningbouw van het ministerie van Volkshuisvesting. Het resterende deel is nog niet in harde plannen omgezet.

In de telling van geplande woningbouw worden alleen nieuwbouwwoningen meegenomen. Andere manieren om het aanbod te vergroten - zoals woningen splitsen of kantoorruimte ombouwen tot woningen - dringen ook het woningtekort terug, maar die methoden tellen niet mee.

De meeste van de 215.000 woningen waarvoor een vergunning

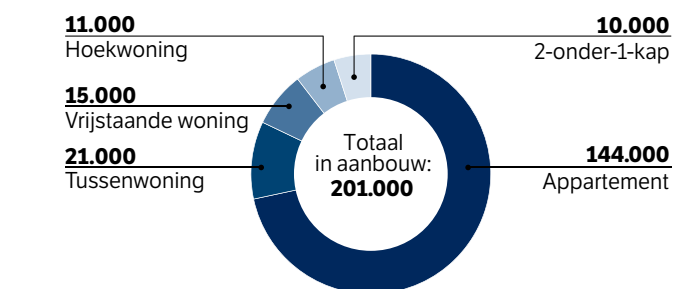
Ruim 200.000 woningen in de pijplijn

Aantal woningen in de pijplijn x 1.000, uitgesplitst naar status, per kwartaal

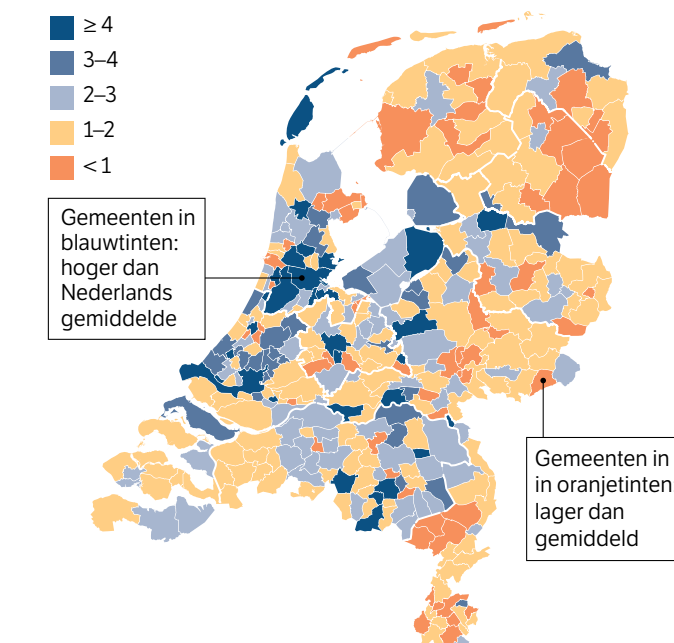
Bijna driekwart van toekomstige woningen is appartement

Aantal woningen in aanbouw, uitgesplitst naar type. Meetmoment 1 januari 2025

Vooral rondom de grote steden komen er veel woningen bij

Woningen in de pijplijn als percentage van de woningvoorraad, derde kwartaal 2025

NRC 211125 / YD / Bron: CBS, Geodienst RuG

is afgegeven, vooral appartementen, werden gepland in en om grote steden. „Er is een vraagoverschot op de woningmarkt”, legt Van der Vlist uit. „Dat betekent dat woningzoekers niet zoveel te kiezen hebben. En ook dat niet automatisch goed wordt geluisterd naar wat mensen willen.”

In de vier grote steden bestaat het aantal geplande woningen zelfs voor 95% uit appartementen. Dat baart Van der Vlist wel enige zorgen: „Krijgen we hiermee de wijken die we willen?”

De steden springen eruit qua aantallen, het percentage geplande woningen ten opzichte van de voorraad ligt in de meeste steden boven het landelijk gemiddelde.

De regionale verdeling vertekent: in gemeenten met een kleine voorraad lijkt het snel alsof veel wordt bijgebouwd. Stedelijke gebieden hebben grote woningvoorraden én veel woningen in aantocht. In Nijmegen, Leiden en Nieuwegein is de bouw van het grootste deel van de 'pijplijnwoningen' gestart.

Adviesprijs
359,-
279,-

HAY

Butler trapje van eikenhout

- › Multifunctioneel en veelzijdig trapje
- › Gemaakt van stevig eikenhout
- › Ideaal als bijzettafel, kruk of bankje

De Butler is een slimme en veelzijdige huishoudhulp, ontworpen door Shane Schneck. Het is in de eerste plaats een trapje met twee extra treden, handig om bij hoge plekken te komen. Maar je kunt het ook gebruiken als bijzettafel, kruk of bankje naast je bed als je het niet als trap nodig hebt. Het is gemaakt van stevig eikenhout en komt volledig gemonteerd, dus je kunt het meteen gebruiken.

Bestel nu > nrcwebwinkel.nl/butler

MILITAIR MATERIEEL

Tweehonderd nieuwe jachtvliegtuigen wil Zelensky kopen, maar wie betaalt ze?

Oekraïne wil komende jaren ruim tweehonderd Franse en Zweedse gevechtsvliegtuigen kopen voor zijn gehavende luchtmacht.

Rob Schoof
AMSTERDAM

Een ferme handdruk op de Franse luchtmachtbasis Villacoublay, even buiten Parijs, als symbool voor de Oekraïense luchtmacht van de toekomst. Plechtig, met een Rafale F4 als decor, ondertekenden de presidenten Volodymyr Zelensky en Emmanuel Macron maandag een intentieverklaring voor de levering van honderd Franse gevechtsvliegtuigen van dit type, tot het jaar 2035. Daarbij gaat het om nieuwe toestellen, geen gebruikte zoals Oekraïne tot nu toe van zijn bondgenoten heeft gekregen. Gezien de lange levertijden in de vliegtuigindustrie – zeker voor militaire toestellen – zal het multifunctionele Franse gevechtstoestel de oorlog tussen Oekraïne en Rusland op korte termijn niet beïnvloeden. Toch sprak Zelensky van een „veelbetekendend moment, waarlijk historisch“. De Oekraïense president denkt dat de toekomstige aanschaf de Oekraïense luchtmacht tot „een van de beste ter wereld“ zal maken, zei hij tegen de verzamelde media op Villacoublay. Militaire analisten zetten vraagtekens bij de ambitieuze Oekraïense voornemens. Opmerkelijk genoeg kwam Zelensky's aankondiging minder dan een maand nadat hij bij de vliegtuigfabrieken van Saab in het Zweedse Linköping plannen had ontvond voor de aanschaf van tussen de honderd en honderdvijftig exemplaren van het modernste Zweedse gevechtsvliegtuig, de Gripen E. Die leveringen zullen naar verwachting van Stockholm niet binnen drie jaar beginnen en worden uitgesmeerd over zo'n tien jaar.

De Zweedse premier **Ulf Kristersson** (rechts) en de Oekraïense president **Volodymyr Zelensky** voor een Gripen-gevechtsvliegtuig, vorige maand in Linköping. FOTO JONATHAN NACKSTRAND/AFP

De modernisering van de gehavende en verouderde Oekraïense luchtmacht is een zaak van de lange termijn. Na jaren van hevige oorlogvoering tegen Rusland is vernieuwing en uitbreiding van de militaire luchtvloot essentieel om het belegerde land te kunnen beschermen tegen agressie uit Moskou. Volgens open source-inlichtingen van de Nederlandse site Oryx verloor Oekraïne sinds februari 2022 ruim 180 oorlogsvliegtuigen, waarvan vier F-16's. De Oekraïense luchtmacht vliegt al jaren met gedateerd MiG- en Soechoj-materieel uit het Sovjet-tijdperk. Dat is recent aangevuld met enkele tientallen Deense en Nederlandse F-16's en enkele Franse Mirage 2000's, maar ook dat zijn toestellen met meer verleden dan toekomst. De meeste van die vliegtuigen leggen het in tech-

nisch opzicht af tegenover de modernste Russische toestellen. De Rafale en Gripen zijn wel uitgerust met de meest geavanceerde apparatuur, maar beschikken niet over de stealth-eigenschappen die de Amerikaanse F-35 helpt 'onzichtbaar' te maken voor vijandelijke radarsystemen. **Gedroomde aankopen** Met de aantallen moderne toestellen waarover Zelensky de afgelopen weken sprak zou Oekraïne op den duur – na Rusland – over de grootste luchtmacht van Europa beschikken. De welwillendheid van de Europese bondgenoten om Oekraïne voor de lange termijn van belangrijke en moderne wapensystemen te voorzien, is voor Kyiv al belangrijke winst. Zelensky's gedroomde aankopen roepen ook een nog onbeantwoorde

vraag op: wie gaat de rekening betalen voor misschien wel tweehonderdvijftig Europese jachtvliegtuigen? Belangrijk detail: bij zowel het Franse als het Zweedse vliegtuig is de intentie om zaken te doen officieel vastgelegd, er liggen geen koopcontracten. De totale kosten zullen tientallen miljarden euro's bedragen. Analist Léo Péria-Peigné van het Franse Instituut voor Internationale Betrekkingen noemde het dinsdag tegen *The Wall Street Journal* onwaarschijnlijk dat Dassault Aviation binnen tien jaar honderd Rafale-vliegtuigen kan afleveren in Kyiv. De Franse vliegtuigbouwer had vorige maand al een orderportefeuille van 233 Rafale's, af te leveren binnen vijf jaar. Met Macron sprak Zelensky afgelopen maandag niet alleen de intentie uit voor de aankoop van honderd Ra-

fale's, maar voor veel meer duur defensiematerieel. Dat gaat van drones, raketten en vliegtuigbommen tot het Frans-Italiaanse luchtverdedigingsstelsel SAMP/T. De Franse luchtmachtgeneraal Fabien Mandon, stafchef van de strijdkrachten, zei begin deze maand in de senaat dat SAMP/T Russische ballistische raketten beter onderschept dan het Amerikaanse Patriotsysteem. Sinds september blijken de Russen door upgrades van hun wapens de Patriots steeds beter te omzeilen.

De levertijden zijn lang en de investering kost tientallen miljarden euro's

Investeringen in betere luchtweer op korte termijn lijkt cruciaal voor Oekraïne, dat de Russische raket- en droneaanvallen elke week zwaarder ziet worden. Nog voordat de winter is begonnen lijdt het land al heviger onder de vele verstoringen van het elektriciteitsnetwerk. Ook voor een verbeterde luchtweer is de regering in Kyiv grotendeels afhankelijk van militaire en financiële steun van zijn bondgenoten. Mogelijk krijgt de Europese Unie binnenkort een extra bron om de Oekraïense militaire verlanglijst te helpen bekostigen. De EU overweegt al maanden om Oekraïne een lening te verstrekken van 183 miljard euro vanuit bevroren Russische tegoeden. Met name België, waar het leeuwendeel van de Russische tegoeden zijn ondergebracht, wil eerst de toezegging van de rest van de EU-landen dat zij zullen bijspringen als België over deze kwestie juridisch in de problemen komt. Onder meer de zwaargewichten Frankrijk en Duitsland zouden graag zien dat Kyiv de Russische miljarden overwegend gaat gebruiken om zaken te doen met de Europese defensie-industrie.

Troost voor een bewoner van het door een **Russische raket getroffen** appartementencomplex in Ternopil, Oekraïne. Er vielen 26 doden en er zijn nog veel vermisten FOTO THOMAS PETER/REUTERS

VERGADERING EUROPESE MINISTERS

Europa is kritisch over vredesplan dat Trump en Poetin in stilte smeden

Europese ministers maken duidelijk dat een vredesplan alleen kan slagen als het de steun heeft van Oekraïne én van Europa.

Michel Kerres
BRUSSEL

Europa is kritisch over het nieuwste vredesplan voor Oekraïne waar Washington en Moskou in stilte over zouden onderhandelen. Het plan, dat deze week werd gelekt naar Amerikaanse media en nog in ontwikkeling is, zou vergaande concessies eisen van Kyiv en kwam buiten Europa om tot stand. De VS zouden druk uitoefenen op de Oekraïense president Volodymyr Zelensky om akkoord te gaan met een vredesplan bestaande uit 28 punten. Rusland zou de Krim en de veroverde gebieden in oost-Oekraïne mogen behouden, plus gebieden toebedeeld krijgen die het nog niet veroverd heeft. Oekraïne zou daarnaast langeafstandswapens, waarmee aanvallen diep in Rusland uitgevoerd kunnen worden, moeten opgeven. Het Oekraïense leger zou gehalveerd worden. Er zouden ook geen westerse militairen in Oekraïne gestationeerd mogen worden. Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk werken aan een garantiemacht die Oekraïne de zeker-

heid moet bieden dat Rusland na verloop van tijd niet opnieuw aanvalt. Europese ministers van Buitenlandse Zaken reageerden terughoudend, maar zeer sceptisch toen ze donderdag in Brussel aanschoven voor regulier overleg waarbij ook Oekraïne op de agenda stond. Het plan is immers niet officieel bekendgemaakt en er heerste onduidelijkheid over de exacte inhoud. Minister David van Weel zei na afloop dat zijn Oekraïense collega, die via videoverbinding deelnam, „niet was meegenomen in het plan“ en zich daarom in de vergadering op de vlakte hield. **Duurzame vrede** De onduidelijkheid weerhield Europese ministers er niet van voor alle zekerheid nog eens duidelijk te maken hoe zij naar vredesoverleg kijken. „Vrede kan geen capitulatie zijn“, zei de Franse minister Jean-Noël Barrot. „Oekraïners willen vrede – een rechtvaardige vrede die ieders soevereiniteit respecteert, een duurzame vrede die niet bedreigd kan worden door agressie in de toekomst.“ Zijn Poolse collega Radosław Sikor-

ski zei dat Oekraïne, slachtoffer in het conflict, niet belet moet worden zichzelf te verdedigen. De Duitse minister Johann Wadepuhl onderstreepte dat het eerst tot een staakt-het-vuren moet komen, zonder voorwaarden vooraf. Pas daarna kunnen eerlijke onderhandelingen beginnen die tot een duurzame vrede kunnen leiden. Van Weel: „Wat van belang blijft: druk op Rusland, steun voor Oekraïne.“ **Van belang blijft: druk op Rusland, steun Oekraïne** **David van Weel** minister van Buitenlandse Zaken

Op dat bij recente bombardementen 26 Oekraïense burgers zijn omgekomen. „Een vredesplan kan alleen slagen als het de steun heeft van Oekraïne en Europa.“ Het Witte Huis zei officieel nog niets over het plan. De Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken, Marco Rubio, stelde op X slechts dat de Verenigde Staten bezig zijn een lijst van ideeën op te stellen en daarvoor naar alle partijen luisteren. Een delegatie hoge Amerikaanse militairen is deze week in Kyiv en zou ook een ontmoeting met president Zelensky hebben. Zelensky zelf was deze week op bezoek in Turkije, dat eerder hulp bemiddelen en graag als gastland voor vredesbesprekingen fungeert. **Opzienbarende wending** Het nieuwe plan is de zoveelste opzienbarende wending in Trumps streven Poetins oorlog in Oekraïne te beëindigen. Het ene moment lijkt hij daarbij op de hand van Oekraïne, om dan toch zijn oor te laten hangen naar Rusland. Als Rusland vervolgens niet bereid is tot concessies, veert Trump weer terug naar Oekraïne. Vorige

maand blies Trump een topontmoeting met Poetin in Boedapest af omdat Rusland niet van plan was om serieus te onderhandelen. Het nieuwste plan is, afgaande op Amerikaanse onthullingen, dan weer een knieval voor Poetin. Het plan is opgesteld door Trumps speciale gezant Steve Witkoff en de Rus Kirill Dmitriev, directeur van het Russische staatsbeleggingsfonds RDIF. Hij geldt als vertrouweling van Poetin. Sommige analisten hebben gesuggereerd dat het plan buiten Trump om tot stand is gekomen. Phillips O'Brien, historicus en auteur van een veel gelezen blog over oorlog, geeft eerder hulp bemiddelen en graag als gastland voor vredesbesprekingen fungeert. „Trump wil een vredesdeal die Poetin belooft en Oekraïne bestraft“, aldus O'Brien. „Hij wil een deal zonder Europese inbreng die hij Oekraïne kan opdringen. Hij wil zo snel mogelijk terug naar een normale verhouding met Poetin en geld verdienen. Hij geeft niet om democratie en vrijheid. Hij wil werken met een dictatuur. [...] Het is kwalijk en ontmoedigend.“

Advertentie

ANDRÉ HAZES	KYLIE MINOGUE	BLUE	PRINS BERNHARD
SUNDAY BLOODY	INXS	LOVER	DONALD TRUMP
MANIC	CROWDED HOUSE	TAYLOR SWIFT	1989
ROBERT DOWNEY	RED	RUBY	SIA

Precies Vier

16 aanwijzingen vormen precies 4 groepen van 4: verbind de woorden die een connectie hebben.

Speciaal voor doordenkers die overal verbanden zien

NRC brengt je elke dag de leukste en meest (ont)spannende puzzels. **Speel hier de Precies Vier van vandaag!**

Speel **Precies Vier** op nrc.nl/puzzels, in de **nieuwsapp** of download de **NRC Puzzels-app**

Prijs Deal Dagen

2024 | FRANKRIJK, PAYS D'OC

Charme van Viognier & klasse van Chardonnay

Rève du Monde Chardonnay Viognier

Een spannende nieuwe ontdekking uit Zuid-Frankrijk. Rève du Monde combineert chardonnay en viognier in perfecte harmonie. Dankzij het koelere oogstjaar is deze wijn extra levendig en fris. In het glas proef je rijpe perzik, abrikoos, citrus en een vleugje exotisch fruit. Rijk en sappig, maar met verfijnde spanning. Heerlijk als aperitief of bij geroosterde kip, beurre blanc, romige risotto of vitello tonnato.

Lekker bij kip, vis en romige risotto

Rijp geel fruit en frisse spanning

Chardonnay & viognier

Nu 6e fles cadeau!

6e fles
cadeau

Adviesprijs
10,00
8,33

Opening van Exit, afgelopen zomer. Bezoekers houden zestien minuten stilte ter herdenking van de zestien slachtoffers van de stationsramp in Novi Sad op 1 november 2024. FOTO'S MAXIM KONANKOV/ANP

INTERVIEW **DUSAN KOVACEVIC** DIRECTEUR EXIT

Muziekfestival Exit verlaat Servië: 'Vrije cultuursector wordt uitgewist'

Exit, een van de grootste dancefestivals in Europa, gaat na 25 jaar weg uit Novi Sad. Het festival ligt op ramkoers met de regering.

Mark Middel

BELGRADO

Dusan Kovacevic had nooit verwacht dat zijn succesvolle muziekfestival Exit ooit de Servische stad Novi Sad zou verlaten. Hij was een van de studenten en oprichters van het dancefestival 25 jaar geleden en heeft dit jaar, als directeur van het meerdaagse festival, moeten besluiten te stoppen met Exit in Novi Sad. Intrekking van subsidies en druk vanuit de regering van president Aleksandar Vucic leidden tot dat besluit.

Exit is met jaarlijks ruim tweehonderdduizend bezoekers een van de grootste Europese muziekfestivals. Het festival, dat ooit begon als studententent tegen het dictatoriale bewind van de Servische president Slobodan Milosevic, zal volgens jaar in verschillende steden in het buitenland plaatsvinden. Zo doet het in 2026 onder meer Egypte, India en Kroatië aan. Na vijftientig jaar gaat het festival in ballingschap. „We komen pas terug in Novi Sad als de vrijheid terugkeert in Servië”, zegt directeur Kovacevic aan de telefoon vanuit Novi Sad.

De aanleiding voor het vertrek van Exit uit Novi Sad zijn de aanhoudende protesten tegen de regering van president Vucic. Die protesten begonnen vorig jaar nadat een net gerenoveerde luifel van het treinstation in Novi Sad instortte. Die ramp kostte zestien mensen het leven. De ingestorte luifel staat volgens de demonstranten symbool voor de corruptie en vriendjespolitiek van het Vucic-regime, dat sinds 2014 aan de macht is.

Exit sprak zijn steun uit voor de demonstranten. Het festival gaf de door studenten geleide protesten een podium tijdens de editie van 2025 en steunde hen met voedsel en slaapgerel tijdens de bezetting van universiteiten. De overheid deed moeilijk over de vergunningverlening van het festival. „Die kwam pas twee dagen voor de start van de editie in 2025”, vertelt Kovacevic. Daarna werd de subsidie voor volgend jaar ingetrokken. „Dat gaat om ongeveer 1,5 miljoen euro, zo'n 20 procent van ons totale budget”, aldus de directeur.

En daar bleef het niet bij. „Sponsors werden gedwongen te stoppen, persoonsleden werden bedreigd en ik kreeg direct vanuit de veiligheidsdiensten te horen dat ze zich tegen mij zouden keren als we de studenten zouden blijven steunen”, beweert Kovacevic. „Om toch te blijven bestaan hebben we besloten om een wereldwijde tournee te beginnen.”

Volgens Kovacevic is er alleen nog een levensvatbare cultuursector in Servië voor de mensen die het regime steunen. „Zij die loyaal zijn aan de overheid, kunnen blijven werken”, zegt Kovacevic. Het afgelopen jaar kregen meer festivals te maken met subsidie-intrekkingen en ontstond er grote ophef in het land nadat de nationalistische filmmaker Drago Slav Bokan tot voorzitter van de raad van bestuur van het prestigieuze Nationaal Theater in Belgrado werd benoemd. Hoewel Bokan zelf ontkent, wordt hij beschuldigd van ernstige oorlogsmisdaden als lid van een Servische paramilitaire groepering tijdens de Joegoslavische oorlogen.

Dusan Kovacevic, mede-oprichter van Exit: „Om toch te blijven bestaan hebben we besloten om een wereldwijde tournee te beginnen.”

„Het is ongelooflijk dat we zo'n situatie hebben in 2025 in Europa - voor de culturele sector is het nu erger dan onder het bewind van Milosevic”, zegt Kovacevic. „De vrije cultuursector wordt uitgewist.”

Start onder Milosevic

Exit begon als reactie op het dictatoriale bewind van Milosevic in de periode dat het voormalige Joegoslavië verscheurd werd door oorlogen (1991-2001). „We wilden dat de dictatuur en de oorlogen zouden stoppen”, vertelt Bojan Boskovic, voormalig directeur (2000-2012) en een van de oprichters van Exit, telefonisch. Nadat studenten uit de bezette Universiteit van Novi Sad werden ge-

zet, besloten ze een cultureel festival te organiseren.

Het was een tijd waarin cultuur gepolitiseerd werd, vertelt Boskovic. „Mensen die tegen het regime waren, luisterden westerse muziek. En de aanhangers van het regime hadden hun eigen genre: turbofolk.” Slavische popmuziek waarin de oorlog vaak werd verheerlijkt. Exit werd een plek voor dissidenten, activisten en eigenlijk iedereen die tegen het regime was. In de jaren erna werd het dé plek waar Serviërs voor het eerst live kennis konden maken met westerse muziek. Ook werden belangrijke maatschappelijke kwesties aangekaart, zoals lhbt-rechten en de genocide in Srebrenica.

Boskovic stopte met zijn team in 2012, toen SNS - de partij waarvan Vucic twee jaar later de leiding overnam - de verkiezingen won. „Het was duidelijk dat dezelfde soort politici, waartegen we streden in 2000 als studenten, weer aan de macht kwamen. Servië werd weer autocratisch en dat zou het einde betekenen van onze maatschappijkritiek.” Exit bleef bestaan onder leiding van Kovacevic, maar kreeg een commerciële en minder activistische karakter.

Meebuigen met regime

Voormalig directeur Boskovic is sindsdien kritisch op de leiding van Exit, die hij verwijt te veel mee te buigen met het regime. „Het is alsof Exit op twee stoelen tegelijkertijd wilde zitten, maar die stoelen werden uit elkaar getrokken”, zegt Boskovic. „Exit stopte niet met het festival op het moment dat studenten in elkaar geslagen werden, maar pas toen de subsidie ingetrokken werd.”

Kovacevic verwerpt de kritiek dat hij met zijn team te dicht bij de regering zou staan. „Het is gewoonweg onmogelijk om een festival met de omvang van Exit te organiseren zonder samenwerking met nationale en lokale overheden”, zegt Kovacevic. „Maar we hebben de studenten gesteund. En als we voor de politieke druk waren gebogen, dan hadden ze onze subsidie niet ingetrokken.”

Boskovic is dan ook blij „dat het huwelijk eindelijk verbroken” is tussen Exit en de regering. „Exit was altijd een aanjager van maatschappelijke verandering”, zegt Boskovic. „En uiteindelijk is er een confrontatie tussen Exit en het regime.”

Adviesprijs
11,00
9,17

2024 | ITALIË, TOSCANE

Toscaanse Governo met dubbel goud

Contiscaia Governo all Uso Toscano

Een wijn die net zo verleidelijk is als z'n uitbundige etiket: de Contiscaia Governo all'Uso Toscano. Bekroond met twee gouden medailles en gemaakt volgens de eeuwenoude Governo-methode. Extra rijkdom, diepgang en een fluweelzachte structuur die je proeft. Gemaakt van sangiovese, merlot en cabernet sauvignon en boordevol zwoel kersenfruit, cacao en vanille.

Lekker bij kruidige en pittige gerechten

Complex, krachtig & vol

Cabernet sauvignon, merlot, sangiovese

Nu 6e fles cadeau!

Adviesprijs
10,49
8,74

2023 | ITALIË, SICILIË

Licht exotische frisdroge schone van Sicilië

Monbellezio 'Biondi' Grecanico

Maak kennis met de elegante zijde van Sicilië. Deze Monbellezio 'Biondi' is licht exotisch, met aroma's van sappige perzik, gele grapefruit en een hint ananas. Gemaakt van Grecanico, een inheemse Siciliaanse druif die nauwe verwantschap heeft met de Garganega uit het noorden, bekend van de verfijnde Soave-wijnen.

Lekker bij oesters, witte vis of coquilles met zeekraal en roomboter

Licht, fris en strak

100% grecanico

Nu 6e fles cadeau!

Adviesprijs
14,50
12,08

2021 | ITALIË, TOSCANE

Met goud bekroonde Chianti Riserva 'nieuwe stijl'

Contiscaia Chianti Riserva

Een Chianti Riserva met klasse zoals je die nog niet eerder proefde. Deze Contiscaia Chianti Riserva is bekroond met twee gouden medailles. Na twee jaar rijping op eiken vaten ontwikkelde deze Toscaan zich tot een klasse Chianti in fluweelzachte stijl met zoete kersen, vanille en melkchocolade.

Lekker bij saltimbocca, gegrild vlees of een stukje Parmezaan

Stevig, zacht en romig

Merlot, sangiovese

Nu 6e fles cadeau!

Adviesprijs
13,95
11,60

2023 | FRANKRIJK, PAYS D'OC

Brede en rijke Chardonnay in Bourgondische stijl

La Jasse Chardonnay Réserve

Domaine de la Jasse staat al jaren bekend om zijn karaktervolle rode wijnen, maar wijnmaker Bruno Le Breton bewijst met zijn Chardonnay Réserve dat hij ook witte klasse in de vingers heeft. De druiven komen uit het koele Limoux, waar frisse nachten zorgen voor levendige aroma's. In de kelders van het domein rijpt de wijn acht maanden op Frans eiken.

Lekker bij gerookte zalm, kip in roomsaus en gebakken vis

Vol, zacht en breed

100% chardonnay

Nu 6e fles cadeau!

ZES VRAGEN OVER KLIMAATFINANCIERING

Hoe kunnen armere landen de energietransitie betalen?

Geen thema dat zoveel verhitte discussies ontketent op VN-klimaattoppen als klimaatfinanciering. De armere landen kijken steevast naar de rijke. Komen beide groepen tot elkaar?

Door **Laura Bergshoef**

Ontwikkelingslanden kunnen de energie-transitie niet met een lege tank voortzetten." Met die woorden vroeg Mohamed Adow, directeur van denktank *Power Shift Africa*, aandacht voor de positie van de armere landen, tijdens de VN-klimaattop in de Braziliaanse stad Belém. „We hebben klimaatfinanciering nodig om ontwikkelingslanden in staat te stellen de transitie te realiseren", vervolgde hij, volgens *The Guardian*. „We tellen duizenden slachtoffers", voegde Lidy Nacpil toe, coördinator van de Aziatische Volksbeweging voor schulden en ontwikkeling. „Jaar na jaar gaan levens en woningen verloren door supertyfonen, die elk jaar heviger worden door klimaatverandering. Aanpassing aan de gevolgen ervan is voor ons een kwestie van leven of dood. En we hebben *nú* miljarden adaptatiefinanciering nodig!"

Geen thema dat zoveel verhitte discussies en demonstraties oplevert op VN-klimaattoppen als 'geld'. Of specifieker: 'klimaatfinanciering', de geldstroom van rijk naar arm om ontwikkelingslanden te helpen maatregelen te nemen om verdere klimaatopwarming te voorkomen (mitigatie). En om zich te beschermen tegen de gevolgen van klimaatopwarming die nu al onontkoombaar zijn (adaptatie).

Dat rijke landen moeten betalen voor het klimaatbeleid van ontwikkelingslanden, daar zijn landen het over eens. Dat staat al tien jaar zwart op wit in artikel 9 van het Parijsakkoord. Maar wie moet precies hoeveel betalen? En op welke manier? Dat is tien jaar later nog steeds vaag.

Gastland Brazilië wil dat tijdens de klimaatop dit jaar een *roadmap*, een duidelijk stappenplan, komt voor de geldstroom van rijke naar arme landen. Bij de slotverklaring eind deze week zal blijken of het landen lukt beloftes niet te laten stranden in mooie woorden. Zes vragen over klimaatfinanciering en knelpunten in het overleg hierover.

1 | Over welke geldstromen gaat het nu in Belém?

Tijdens de klimaatop is er sprake van verschillende geldstromen. Het meest gevoelig ligt de zogeheten *Baku to Belém Roadmap 1.3T*, die de schrale vooruitgang laat zien sinds de klimaatop van vorig jaar. Na twee weken stroef overleg in Baku was een bedrag van ten minste 300 miljard dollar per jaar in 2035 afgesproken voor klimaatfinanciering wereldwijd. Dat geld moet zowel uit publieke als uit private bronnen komen.

Op het laatste moment werden nog de woorden 'ten minste' toegevoegd aan de slotverklaring. Met slechts 300 miljard zouden ontwikkelingslanden immers nooit akkoord zijn gegaan. Experts hadden berekend dat als rijke landen 30 procent van de klimaatkosten op zich willen nemen, zij 1.300 miljard dollar per jaar moeten neerleggen. In de slotverklaring van vorig jaar staat dat die 1.300 miljard de ambitie is, ten minste 300 miljard is de harde afspraak. In hoeverre landen zich aan de ambitie committeren is nog altijd de vraag. Terwijl dat bedrag volgens diezelfde experts inmiddels te laag is: de gevolgen van opwarming van de aarde zijn heviger en dienen zich sneller aan dan was verwacht.

Voor 2020 was al een bedrag van 100 miljard dollar per jaar afgesproken voor klimaatfinanciering. Daar hebben lan-

den al aan voldaan, maar wel twee jaar te laat. Vooral Japan, Duitsland en de VS waren tot nu toe belangrijke donors, aldus een analyse van CarbonBrief en *The Guardian* van vorige week.

Die multilaterale geldstroom is weer verdeeld over kleinere geldpotjes met verschillende doeleinden, zegt David Rossati, onderzoeker internationaal klimaatveranderingsrecht en internationaal economisch recht aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Het ene potje is meer bestemd voor adaptatie, andere op mitigatie én adaptatie. „Er is nu veel geld rondom een ander potje, het *loss and damage fund*, waarmee rijke landen de schade betalen die arme landen ondervinden door klimaatrampen. Ontwikkelingslanden willen daar geld uit ontvangen als schadevergoeding bovenop de 1.300 miljard klimaatfinanciering, omdat de schade het gevolg is van te zwak klimaatbeleid van rijke landen."

Intussen is nog onduidelijk of dit gaat gebeuren, maar ook of landen die 1.300 miljard wel gaan halen. En in hoeverre het dan om leningen gaat dan wel om giften, en wat de verhouding zal zijn tussen 'adaptatie' en 'mitigatie' is ook nog de vraag.

Wat ook besproken wordt in Belém is het nog op te richten bossenfonds, met de welluidende naam Tropical Forest Forever Facility (TFFF). Dit Braziliaanse initiatief is een investeringsfonds met als doelbedrag 125 miljard dollar. Dit geld moet worden geïnvesteerd, maar waarin precies is nog onduidelijk.

Het fonds moet geld opleveren waarmee landen de bescherming van hun tropische bossen kunnen financieren. Een deel moet terugvloeien naar de investeerders. Veel landen hebben al interesse getoond om in het fonds te inves-

teren. Er is ook kritiek op: de constructie is gevoelig voor schommelingen op de financiële markten. Dat beperkt de mate waarin ontwikkelingslanden kunnen rekenen op ondersteuning uit het bossenfonds.

2 | Waarvoor wordt klimaatgeld nu al ingezet?

Uit de analyse van CarbonBrief en *The Guardian* blijkt dat de 100 miljard inmiddels is ingezet voor projecten variërend „van duurzame landbouw in Niger tot elektriciteitsprojecten in de Verenigde Arabische Emiraten". „Gedurende de periode van deze analyse was 58 procent van de klimaatfinanciering bestemd voor mitigatie, 33 procent voor adaptatie en de rest voor projecten die bijdroegen aan beide doelen", valt in het rapport te lezen. De verwachting is dat het beschikbare geld meer voor adaptatie zal worden gebruikt. Bij de meest kwetsbare landen is daar nu al sprake van.

In het Parijsakkoord staat ook dat landen die niet behoren tot de oorspronkelijke groep rijke landen vrijwillig kunnen bijdragen aan adaptatie en mitigatie in arme landen. „China doet dat dan weer wel", zegt Rossati. „Vrijwillig bijdragen is aantrekkelijker dan bij de rijke landen-groep horen, want dat brengt ook andere verantwoordelijkheden met zich mee. Zo moeten zij ook het voortouw nemen in de verduurzaming." China is zowel een belangrijke donor als ontvanger van klimaatfinanciering. Dat laat de complexiteit van multilaterale klimaatfinanciering zien.

3 | Wie moet wat betalen?

Over die vraag vliegen landen elkaar al jaren in de haren. „In 1992 is een lijst samengesteld met rijke landen die specifieke verplichtingen hebben om iets te doen aan hun broeikasgasemissies", zei Pieter Pauw, universitair docent internationaal klimaatbeleid aan de Technische Universiteit Eindhoven, eerder tegen *NRC*. „Naar die lijst wordt verwezen als het gaat over welke landen geld ter beschikking moeten stellen, maar de wereld is sterk veranderd sinds 1992. Het rijke Westen was in 1992 dominant, maar inmiddels is China de grootste uitstoter van broeikasgas. Ook landen als India, Brazilië en Saudi Arabië zijn in-

middels grote economieën die veel broeikasgassen uitstoten."

Landen die in 1992 al rijk waren, willen die 'nieuwe' invloedrijke landen ook laten meebetalen. „Maar landen als China en Brazilië hebben zo hun redenen om zich niet bij de groep rijke landen te willen aansluiten", zegt Rossati. „Opkomende economieën zeggen: wij hebben in het verleden minder uitgestoten en willen onze uitstoot nu niet beperken, zodat we dezelfde economische groei kunnen bereiken als de rijke westerse landen hebben. Als je kijkt naar uitstoot per hoofd van de bevolking, ligt die in China nog altijd een stuk lager dan die in de VS."

In het Parijsakkoord staat ook dat landen die niet behoren tot de oorspronkelijke groep rijke landen vrijwillig kunnen bijdragen aan adaptatie en mitigatie in arme landen. „China doet dat dan weer wel", zegt Rossati. „Vrijwillig bijdragen is aantrekkelijker dan bij de rijke landen-groep horen, want dat brengt ook andere verantwoordelijkheden met zich mee. Zo moeten zij ook het voortouw nemen in de verduurzaming." China is zowel een belangrijke donor als ontvanger van klimaatfinanciering. Dat laat de complexiteit van multilaterale klimaatfinanciering zien.

Opvallend is verder dat het nu Brazilië is dat met een nieuwe geldpot is gekomen, de TFFF, om op deze klimaatop mee te pronken. Het land bleef tot nu toe liever op de achtergrond in de discussie over wie wat zou moeten betalen. „Dat laat goed zien dat dat de wereld-economieën verschuiven", zegt Rossati.

Bij de TFFF moet het grootste deel, 100 miljard dollar, van private investeringen komt. „Er wordt al verheugd verteld dat marktpartijen mee willen doen", zegt onafhankelijk expert klimaatfinanciering Bouke de Vries. „Maar die partijen hebben private belangen en zullen eerst meer helderheid en transparantie willen over waarin ze precies gaan investeren."

4 | Is het wel wenselijk, al die verschillende geldpotten?

Nee, zegt Rossati. Het is voor ontwikkelingslanden moeilijk de weg te vinden naar al die verschillende instituten. „Er zijn talrijke internationale en bilaterale instellingen, waaronder multilaterale ontwikkelingsbanken, die klimaatfinanciering verstrekken vanuit de afgesproken doelstelling tenminste 300 miljard dollar hiervoor uit te geven. Lokale groepen in de minst ontwikkelde landen weten soms niet waar ze moeten beginnen." Alleen maar geld bij elkaar verzamelen lost hun problemen niet op.

Je moet inderdaad wel wat meer moeite doen om bij het juiste loket te komen, zeg Hans Bogaard van de Nederlandse ontwikkelingsbank FMO. „Maar via ambassades of internet kom je er uiteindelijk meestal wel. En mond-tot-mondreclame helpt ook."

Maar toch: in een ideale wereld is er één duidelijke geldstroom, zeggen zowel Rossati als Bogaard. Rossati: „Maar hoe kunnen we ervoor zorgen dat er één plek is waarin alles wordt geregeld? Die verwachting lijkt mij onrealistisch."

5 | Leiden al die geldpotjes van rijke landen bestemd voor arme niet tot nog meer ongelijkheid tussen het 'mondiale zuiden' en het 'mondiale noorden'?

„Dat hangt ervan af", zegt De Vries. „Niet als de financiering vooral via giften van overheden gebeurt." Gebeurt dit via leningen dan moeten landen rente betalen en blijven ontwikkelingslanden afhankelijk, en rijke landen dominant, voegt hij toe.

Pijnlijk is hoe tot nu toe juist de armste landen sterk afhankelijk waren van leningen, waardoor ze nog meer schulden kregen. Het International Institute for Environment and Development concludeerde dat landen soms meer geld kwijt zijn aan het aflossen van schulden dan dat ze binnenkrijgen aan klimaatfinanciering van rijke landen. Dat belemmert verdere klimaatinvesteringen.

Volgens Rossati hangt van het betrokken geldpotje af hoeveel bemoeienis rijke landen hebben met de manier waarop het geld besteed wordt. De Vries: „Ik denk dat het goed is de nationale klimaatplannen van ontwikkelingslanden als uitgangspunt te nemen en vervolgens daar de giften op af te stemmen. Meer *bottom up*."

Ook als je de kwestie niet door een ethische bril bekijkt, maar alleen door een zakelijke, zie je waarom de afhankelijkheid ongewenst is, vervolgt De Vries. „Rijke landen hebben er economisch belang bij dat ontwikkelingslanden hun economie kunnen verduurzamen zonder dat die landen economisch ontwricht raken door allerlei leningen. En dat ze niet ten onder gaan aan klimaatrampen, omdat ze door toenemende rentekosten helemaal geen geld hebben om iets aan klimaatbeleid te doen. De economische ketens zijn wereldwijd met elkaar verbonden. Financiële instellingen en bedrijven hebben baat bij voor-spelbaarheid en weerbaarheid op die markten."

6 | Wat moet in het slotakkoord komen over klimaatfinanciering om te kunnen spreken van een succes?

Tijdens de eerste week van de VN-klimaatop in Belém hebben de deelnemende landen over weinig zaken overeenstemming bereikt. Maar de gesprekken van de afgelopen dagen over klimaatfinanciering „schetsen in ieder geval politieke bereidheid bij te dragen", zegt De Vries. „Ook als landen het straks niet honderd procent met elkaar eens zijn, denk ik dat we iets hebben bereikt. Op klimaatoppen worden altijd kleine stappen gezet. We zullen over een paar jaar aan de geldstromen zien wat die verbetering concreet heeft opgeleverd."

Wat het slotakkoord betreft „zou het mooi zijn als daarin komt te staan dat giften een belangrijk onderdeel worden van klimaatfinanciering dan leningen", zegt De Vries. Kennis met grote projecten doorgeven is ook waardevol, vervolgt hij. „Zo kan Nederland een bijdrage leveren aan betere dijkbescherming in Bangladesh. We moeten ons tijdens de onderhandelingen niet blindstaren op geld."

COP31

Compromis 2026: Turkije gastland, Australië voorzitter

Turkije gaat volgend jaar de klimaatop van de Verenigde Naties organiseren. Australië gaat in 2026 de onderhandelingen tussen de regeringen leiden tijdens de top. Ook wordt er voorafgaand aan de top een bijeenkomst georganiseerd die wel in de eilandregio zal zijn. „Wat we hebben bedacht, is een grote overwinning

voor zowel Australië als Turkije", zei de Australische premier Anthony Albanese donderdag. De jaarlijkse COP-conferenties zijn het belangrijkste wereldwijde forum voor het bespreken en stimuleren van klimaat-actie. Het compromis lost de impasse op waarin de naties waren beland. Beide landen stelden zich in 2022 kandi-

daat om de COP31 te organiseren en weigerden zich terug te trekken. Australië en Turkije hebben nu slechts een jaar de tijd om het evenement voor te bereiden. De COP-bijeenkomsten trekken tienduizenden mensen en vergen maanden van diplomatiek voorwerk om consensus te bereiken over klimaatdoelen.

Demonstratie tegen fossiele brandstoffen, woensdag tijdens de klimaatop COP30 in Belém. FOTO'S ANDRÉ PENNER/AP

Betogers verkleed als wereldleiders, onder wie president Donald Trump (midden), doen alsof ze in de aarde boren.

Inheemse activisten nemen deel aan het klimaatprotest tijdens de VN-klimaatop.

Activisten marcherend tijdens het klimaatprotest in Belém, Brazilië.

De Top 1000 van de 90s op Radio Veronica, 'Black' van Pearl Jam op nummer 1

Radio Veronica gaat vanaf 21 november een week lang terug naar de jaren '90 met de Top 1000 van de 90s. Luisteraars stemden de afgelopen weken op hun favoriete nummers. Met de meeste stemmen is het nummer 'Black' van Pearl Jam hun absolute favoriet. Maar hoe zit dat eigenlijk met de Radio Veronica-dj's? Wouter van der Goes, Frank van 't Hof, Gerard Ekdorf en Frank van der Lende vertellen over hun favoriete muziek en herinneringen uit het decennium van Tamagotchi's, la-valampen, Take That en de Spice Girls.

Welk nummer uit de 90s is jou altijd bijgebleven? En waarom?

Frank vdL: "'Whatever' van Oasis. Afgelopen zomer ben ik naar hun reünietour geweest. Ik was al fan, maar sindsdien ben ik echt idolaat. De tekst van het nummer voel ik heel erg; wees wie je wil zijn, en trek je niets aan van wat mensen van je vinden."

Wouter: "'Doin' It' van LL Cool J. Wát een comeback voor een 80s rapper was dat!"

Frank vtH: "De eerste single die ik kreeg van mijn vader was 'Mooi Man' van Mannenkoor Karrespoor. Ik kreeg 'm in 1992, op vijfjarige leeftijd, en vond die plaat als klein mannetje fantastisch!"

Gerard: "Een van mijn favoriete songs uit de 90s is nog altijd 'Bitter Sweet Symphony' van The Verve. En daar is na al die jaren geen verandering in gekomen. Liefde op het eerste gehoor!"

Op welke hit ging jij altijd uit je dak?

Frank vdL: "'Show Me Love' van Robin S. topplaat!"

Wouter: "De typische 'Fresh Fruit'-classics en andere geweldige tracks die we allemaal via DJ Jean leerden kennen, zijn nog steeds favoriet. In de 90s ging ik daarop los in bekende clubs in Amsterdam, zoals de iT."

Radio Veronica Boys met v.l.n.r. Wouter van der Goes, Gerard Ekdorf, Frank van 't Hof en Frank van der Lende

Frank vtH: "2 Unlimited met 'Get Ready For This'. Als ik plaatjes draaide op klassenavonden was dit de eerste die ik draaide, en als ik nu optreed als dj is het nog steeds vaak de opener."

Gerard: "Ik ging helemaal uit mijn dak op Rage Against The Machine met 'Killing in the Name' en op Faithless met 'Insomnia'."

Wat was jouw favoriete 90s gadget?

Frank vdL: "Flippo's. Ik kon er vet goed mee gooien."

Wouter: "De mobiele telefoon – die toen zo'n twee kilo woog – was toen natuurlijk één groot feest. Vooral sms'en vond ik geweldig. Dat kon ik blind, op die grote toetsen van mijn Nokia."

Frank vtH: "De Tamagotchi en de Flippo's! Daar heb ik heel veel mee gespeeld. De Tamagotchi werkte behoorlijk verslavend. Nachten was ik bezig met dat gekke beestje op dat kleine beeldschermje. En die Flippo's: kilo's kwam ik aan, door die dingen. We kochten zoveel mogelijk zakken chips waar ze altijd in verstopt zaten."

Gerard: "Ik was uiteraard verslaafd aan mijn stereotoren, maar ook zeker aan mijn Game Boy. Super Mario Land en Tetris waren mijn absolute favorieten."

Welke invloed hebben de 90s op de muziek van nu?

Frank vdL: "Ik denk dat je op het gebied van dancemuziek nog steeds wel invloeden uit de 90s terug hoort."

Wouter: "Eens! In de 90s schoten de toonaangevende clubs en dj's in Nederland uit de grond. Het clubgeluid van de 90s is nog altijd de basis voor de hits van nu."

Frank vtH: "Neem bijvoorbeeld Eiffel 65 met 'Blue'. Dat was toen echt een hele dikke hit, en deze kwam niet lang geleden weer helemaal terug door de remake van David Guetta."

Gerard: "En niet alleen dance en house, maar ook hardcore, grunge, en britpop komen allemaal uit de 90s. Het was een muzikale flipperkast en daar zijn in de decennia erna maar weinig nieuwe stijlen bij gekomen. Wat een gouden tijden, hè?"

De Top 1000 van de 90s met de beste muziek uit het decennium is van vrijdag 21 november t/m vrijdag 28 november, doordeweeks 09:00 – 23:00, vrijdag tot 18:00 en in het weekend 08:00 – 18:00 te horen op Radio Veronica.

De Top 5

1. 'Black' – Pearl Jam
2. 'November Rain' – Guns N' Roses
3. 'Angels' – Robbie Williams
4. 'Smells Like Teen Spirit' – Nirvana
5. 'Het Regent Zonnestrallen' – Acda en De Munnik

Meeste noteringen

14x George Michael
11x Michael Jackson, Bryan Adams
10x U2
9x Nirvana, Oasis, Prince, Queen, R.E.M.

Succesvolste Nederlander(s)

7x 2 Unlimited
6x Anouk, BLØF
5x Marco Borsato, Golden Earring
4x Acda en De Munnik, Rowwen Hèze

Succesvolste Vrouwen

8x Madonna,
7x Alanis Morissette, Roxette
6x Anouk, Mariah Carey, Spice Girls, Whitney Houston

RADIO
VERONICA

Luister nu op je radio

INTERVIEW **MARK HEINE** TOPMAN FUGRO

'Doodzonde dat het overstappen op groene energie wordt vertraagd'

Bodemonderzoeker Fugro schrapt 1.050 banen. Reden: de markt voor windenergie loopt vast. Mark Heine vindt het energiebeleid veel te optimistisch. „Er wordt met gigawatts gestrooid alsof het niks is.”

Jorg Leijten
NOOTDORP

Toen Donald Trump op 20 januari van dit jaar zijn inau guratiespeech hield, hoefde topman Mark Heine van bodemonderzoeker Fugro niet te kijken om te weten wat de nieuwe president zou aankondigen. Slecht nieuws voor het deel van Heines bedrijf dat data verzamelt voor de aanleg van windparken op zee. De Amerikaanse president herhaalde bij zijn beëdiging één van zijn campagneslogans nog maar eens: „We will drill, baby, drill.” Ofwel: we gaan meer boren naar olie. Een dag later schortte hij de uitgifte van nieuwe vergunningen voor windparken op zee op. Veel van wat er in energie(winning) gebeurt, heeft invloed op het beursgeno teerde Fugro. Het bedrijf verzamelt geo-data en andere bodemgegevens van plekken waar bijvoorbeeld windmolens of boorplatformen moeten komen. Het brengt onder meer zeebodems en ondiepe kustzones in kaart met data over de

samenstelling of het reliëf van de ondergrond. Ook levert Fugro gegevens die nodig zijn voor de aanleg van kabels voor windparken. „We wisten toen Trump verkozen werd al dat er een heel andere wind zou gaan waaien in de VS, maar hoe dat er precies zou uitzien, was onduidelijk”, vertelt Heine half november in het Fugro-hoofdkantoor in Nootdorp. De gevolgen werden wat later duidelijk. In de eerste negen maanden van dit jaar vielen Fugro’s inkomsten uit wind-energieprojecten met een kwart miljard euro terug, waarvan de helft door ge daalde opbrengsten in de VS. De omzet stakte hierdoor op bijna 1,1 miljard euro; een flinke klap dus. „Het was desastreus voor iedereen [uit de sector] die in Ame rika zat. Alles lag plat, omdat niemand wist wat er precies zou gaan gebeuren.” Twee keer moest Heine dit jaar al een winstwaarschuwing afgeven. Twee keer ook werd een ontslagronde aangekon digd. Daarbij verdwijnen 1.050 van de 11.000 banen. De bodemonderzoeker verloor dit jaar meer dan de helft van zijn beurswaarde. Een aandeel is nu nog zo’n 8,40 euro waard. Heine: „Bij alles wat

wordt gebouwd moet eerst bodemonder zoek worden gedaan. Worden projecten uitgesteld, dan is dat een van de eerste dingen die je schrapt. Omdat wij al snel de consequenties ondervinden, zijn we een beetje de barometer van de sector.” **Wat heeft u gedaan na de beëdiging van Trump?** „We zijn stukken gaan schrijven waarin je meedenkt met Trump. Oké, windpar ken worden het niet, maar je kunt een rol spelen bij de opslag van CO₂, of aan de olie- en gaskant. Dat probeer je dan via een *position paper* [ingezonden stuk] onder de aandacht te brengen bij het Amerikaanse ministerie [van Energie]. Want Trump kan wel zeggen *drill, baby, drill*, maar ook voor nieuwe projecten moet de bodem in kaart worden ge bracht. Dus het was ook *map, baby, map*. En ik ben naar de VS gegaan om met on der anderen een Republikeins lid van het Huis van Afgevaardigden te praten.” **Snapt u waarom de VS de afgifte van vergunningen voor windparken per di rect hebben stopgezet?** „Nou, nee. Ik denk dat de wereld her-

nieuwbare energie nodig heeft. Wind en zonne-energie zijn op termijn rendabe ler dan andere energiebronnen. Als je kijkt naar alle kosten tijdens de levens duur van een installatie, zoals die voor bouw, onderhoud en financiering, en je deelt die door alle opgewerkte elektrici teit, ben je met hernieuwbare energie veel beter uit dan met fossiele alternatie ven.” Heine schetst hoe hij de overgang voor zich ziet. „We moeten stoppen met kolen. Daar moeten we eigenlijk harde afspraken over maken. Het oliegebruik moet je reduceren, maar aardgas moet je nog lange tijd als transitiebrandstof ac cepteren. En investeringen in hernieuwbare energie moet je versnellen.” In 2024 haalde Fugro voor het eerst meer inkomsten uit projecten voor her nieuwbare energie (38 procent van de omzet) dan uit werk voor de fossiele in dustrie (37 procent). Die verhouding is nu weer fors gewijzigd. Halverwege 2025 was het onderdeel fossiel goed voor 39 procent van de inkomsten en waren zonne- en windenergie terugge vallen tot 31 procent. Heine benadrukt hier graag dat Fugro bij fossiele projec-

„Als je radicale doelstellingen vastlegt, krijg je een radicale reactie. Ik denk dat Brussel hier en daar iets te snel is gegaan

ten vooral omzet haalt uit inspectiewerk voor het onderhoud aan bijvoorbeeld boorplatformen en pijpleidingen. De balans slaat de komende tijd ver der door: de komende twaalf maanden komt meer dan de helft van de beoogde omzet uit olie- en gasprojecten. Heine: „We hadden gedacht en gehoopt dat wind een niet-cyclische industrie was en in de komende twintig jaar gewoon vrij *steady* zou zijn. Helaas blijkt het nu toch een beetje cyclisch.” **Is dat een tegenvaller?** „Ik snap dat mensen graag willen dat de omslag sneller gaat. Dat wil ik ook. De realiteit is dat dit niet zo snel kan. De omschakeling naar groene energie is nu aan het afremmen. Doodzonde. Tegelij kertijd is er de komende jaren heel veel meer energie nodig. Als je kijkt naar het aantal datacenters in aanbouw en de energievraag daarvoor in de wereld - dat is ongelooflijk...” **Wanneer kan Fugro qua omzet hele maal groen worden?** „Ik neem die beslissing niet, want ik denk dat de energiemix de komende ja ren uit allerlei vormen zal bestaan.” Hij wijst naar het Deense energiebe drijf Ørsted dat enkele jaren terug fossie le projecten vaarwel zei en zich volledig ging richten op aanleg van offshore windparken. „Ik heb regelmatig de vraag gekregen: waarom gaan jullie niet het zelfde doen als Ørsted? Alleen maar wind: dat is hartstikke goed. Als ik zie hoe moeilijk Ørsted het nu heeft, ben ik blij dat wij onze diversificatie hebben gehouden.” **Niet alleen in de VS, maar ook in Euro pa lopen jullie inkomsten terug. Waar komt dat door?** „Ook door windprojecten. Grote ener giemaatschappijen als Vattenfall of RWE zeggen allemaal: wacht maar even, er is niemand die mijn energie de komende jaren wil hebben. Waarom niet? Nou, één: het stroomnet heeft onvoldoende capaciteit. Er is netcongestie en ze kun nen de energie dus niet kwijt. Twee: het is te duur. De toeleveringsketen voor de bouw van windparken is afgelopen jaren veel duurder geworden. Het is onvoor spelbaarder in hoeveel tijd je een inves tering hebt terugverdiend. Die risico’s willen energiemaa tschappijen niet lo pen.” **Enkele weken geleden maakte minister Hermans (Groene Groei, VVD) bekend dat de aanbesteding van een windpark voor de Noordzee is mislukt: er was geen enkele inschrijving. Snapt u dat?** „De markt wist dat niemand ging in schrijven. We hebben hetzelfde in Engeland gezien, in Denemarken, in Duits land. Ik heb zelfs gezegd: ga nou niet door met die aanbesteding, dat geeft weer negativiteit in de industrie. Ja, wordt er dan gezegd, we doen dit om duidelijk te maken dat nu aanbesteden niet werkt. Maar dat is allemaal politiek. Kom op zeg. Terwijl we precies weten wat we moeten doen om tenders succes te laten hebben.” **Wat dan?** „Dat zit onder meer in continuïteit van beleid en vergunningverlening. Bied duidelijkheid aan de industrie, zodat die wil investeren voor de langere termijn. Stel contracten op waarin overheid en bedrijven de risico’s delen. Subsidiering is ook een component. Want anders zie je die operators dus zeggen: ik kan er geen geld aan verdienen.” **In de Green Deal heeft de Europese Commissie uitstootdoelen vastgelegd. Verschillende Europese landen morren daarover, onder invloed van de indus trie. Dan zit het probleem toch ook daar?** „Als je radicale doelstellingen vastlegt, krijg je een radicale reactie. Ik denk dat Brussel hier en daar iets te snel is ge-

gaan; de Green Deal was heel ambitieus. En dan zie je een tegenbeweging ont staan. Dat vertraagt de boel.” **Nederland heeft zichzelf tot doel ge steld eind 2032 zo’n 21 gigawatt aan energie uit wind op zee te halen. Nu wordt daar 4,5 gigawatt opgewekt. Hei ne verbaast zich over die doelstelling.** „Er wordt met gigawatts gestrooid alsof het niks is. Maar Nederland gaat 20 giga watt in 2030 niet halen. En Nederland is niet de enige. Veel andere landen heb ben al afgeschaald.” **Waarom gaat dit niet lukken?** „De mensen die deze doelen stellen, za ten op een wolk. Ze luisteren niet naar de industrie. Als je zegt: ik wil dit en dat, dan kan dat tot op zekere hoogte. Maar dan zeggen wij weer: dan moet je het wel op deze manier aanpakken. En daar wordt maar ten dele naar geluisterd. Ie mand moet die parken ook bouwen.” Heine pauzeert even. „De bouwcapa citeit die je hier niet kwijt kunt - die bo ten varen gewoon naar Azië. Daar gaan de betrokken bedrijven palen [voor windmolens] bouwen. China nu gaat by far het hardst op dit vlak. Meer dan de helft van de groene energie die door windmolens in zee is opgewekt, is af komstig van door China gebouwde tur bines.” Heine wijst op de discussie die nu op nationaal en Europees niveau gevoerd wordt over het gebrek aan beleid voor cruciale grondstoffen. De EU is groten deels afhankelijk van China voor zeldzame aardmetalen als holmium, erbium en ytterbium. Die stoffen zitten in onder meer chips, zonnepanelen en batterijen. „Wil je windmolenparken of zonnepa nelen bouwen, dan heb je ook kritieke grondstoffen nodig. Je kunt niet zeggen: ik wil over windmolens praten, maar niet over kritieke grondstoffen. Nou, er zijn de afgelopen jaren politici geweest die het wel over groene energie wilden hebben, maar niet over de batterijcapa citeit en de mineralen en metalen die daarvoor nodig zijn.” **Verwacht u dat de markt voor Fugro er volgend jaar beter uitziet?** „Ik ben niet negatief over 2026. In de VS zijn ze met windenergie teruggegaan naar vrijwel nul. Minder dan dat kan het niet worden. En het wordt steeds duide lijker wat ze daar willen qua energiebe leid. We zien ook mogelijkheden in CO₂-opslagprojecten. Ik denk ook dat grote energieprojecten eigenlijk nooit meer zullen worden uitgevoerd zonder besluit en over CO₂-opslag.” **CO₂-opslag op zee is niet onomstreden. Vorige week was er weer een alarme rend klimaatreport van de VN: we koersen af op een opwarming van de aarde van 2,5 graden eind deze eeuw. Dat heeft rampzalige gevolgen voor mens en klimaat. Schrijft u nog van dat soort cijfers?** „Ik denk dat er meer gedaan moet wor den, in de volgorde die ik eerder ge noemd heb. Van kolen naar gas is een grote reductie van je CO₂-uitstoot. Intus sen moet je stappen zetten om schonere gasvarianten te gebruiken. Maar waar ik niemand over hoor, is dat Nederland op grote schaal lng importeert. Dit vloei bare gas omvat nu één derde van de ener giemix in Nederland, maar twee derde van alle [CO₂-]uitstoot. De lng uit de VS is heel erg vervuilend. Dat is schanda lig.” **Vinden beleggers nog dat u de juiste dingen doet?** „Ik probeer hun aan te geven wat we aan het doen zijn om een goed, solide bedrijf te bouwen. En dat we noodzakelijke be sluiten nemen. We gaan nu even door een moeilijke periode, maar het bedrijf Fugro staat er veel beter voor dan tien jaar geleden. Toen gingen we door een crisis waarbij de balans er niet gezond uitzag. Dat is nu wel het geval en we hebben ook geen grote schulden.”

Na een reis met veel doorzettingsvermogen over hoge toppen en door diepe dalen is het boek voltooid.

Op 99-jarige leeftijd is rustig van ons heengegaan onze lieve vader en (over)grootvader

Chris Oosterhuis

Christoffer Johannes

echtgenoot van Miep Oosterhuis-de Groot † 2016

echtgenoot van Lientje Oosterhuis-Zevenbergen † 1968

* Sneek, 31 oktober 1926

† Loon op Zand, 14 november 2025

Jaap Willem †

Aart Jan †

Joshua en Marjolein

Jesse, Luuk, Thijs

Wytze Pier

Janet van der Poel

Maroussia

Cherstiena

Francesca en Wesley

Correspondentieadres:

Van Gorp Uitvaartzorg t.a.v. familie Oosterhuis

Hoofdstraat 32, 5171 DD Kaatsheuvel

De herdenkingsdienst vindt in besloten kring plaats.

Naar de wens van Chris is zijn lichaam gedoneerd aan de wetenschap.

U kunt uw steunbetuiging of herinneringen met ons delen via zijn online condoleance-register op www.vangorpuitvaartzorg.nl.

Colofon familieberichten

Opgave van een familiebericht

Een familiebericht kunt u opgeven via nrcadverteren.nl/familieberichten of een e-mail naar familieberichten@nrc.nl

Afdeling familieberichten

Bereikbaar op telefoonnummer: 020-7553052 (ma t/m vr 08.30 uur - 17.00 uur) of via e-mail: familieberichten@nrc.nl

Sluitingstijden

Dinsdag t/m zaterdag tot uiterlijk 14.00 uur op de dag vóór plaatsing. Voor plaatsing op maandag uiterlijk vrijdag 16.00 uur.

Blijde berichten

nrcadverteren.nl/familieberichten

BIOLOGIE

Dit aardmos overleefde negen maanden in de ruimte

Japanse onderzoekers schoten een aardmos de ruimte in. Ondanks straling en ijzige temperaturen overleefde 80 procent van de 'extremofiele' plantjes.

Gemma Venhuizen
AMSTERDAM

Een vroege kolonist van kale, modderige grond, aan de randen van poeltjes en rivieren. Zo staat het verspreidend aardmos (*Physcomitrium patens*) omschreven op de website van de British Bryological Society, de Britse mosvereniging. Maar ook daarbuiten is het mos een pionier: Japanse biologen omschrijven in tijdschrift *iScience* hoe de soort na een verblijf van negen maanden in de ruimte nog grotendeels levensvatbaar is. Daarmee is voor het eerst aangetoond dat een plant zo lang kan overleven buiten de aarde.

Als het over organismen in de ruimte gaat, komt vaak het beeld ter sprake: de microscopisch kleine achtpotige organismen staan bekend om hun uitzonderlijke stralingsbestendigheid. Maar ook in de mossenfamilie vind je veel 'extremofielen', soorten die in staat zijn zich aan te passen aan uitzonderlijke omstandigheden. Niet voor niets waren de mossen rond 500 miljoen jaar geleden de eerste landplanten, schreven de biologen - terwijl land in termen van onder meer UV-straling en uitdroging een minder verwelkomende omgeving is dan water. Ook nu nog groeit mos op de meest uiteenlopende plaatsen op aarde: van woestijnen tot lavavelden en van de toppen van de Himalaya tot de poolvlaktes van Antarctica.

Ruimtesimulaties

Vanwege die weerbaarheid besloten de Japanse onderzoekers om het 'modelmos' *Physcomitrium patens* aan enkele ruimte-experimenten te onderwerpen. Eerst op aarde, door de sporen waarmee het mos zich voortplant bloot te stellen aan temperaturen van -196 graden Celsius én 55 graden Celsius, en aan een flinke dosis straling. Daaruit kwam naar voren dat sporen, zeker als ze ingekapseld zitten in een zogeheten sporendoosje, behoorlijk wat aankunnen. Jong mos bleek minder goed bestand tegen de extreme omstandigheden.

Die ruimtesimulaties waren op zich-

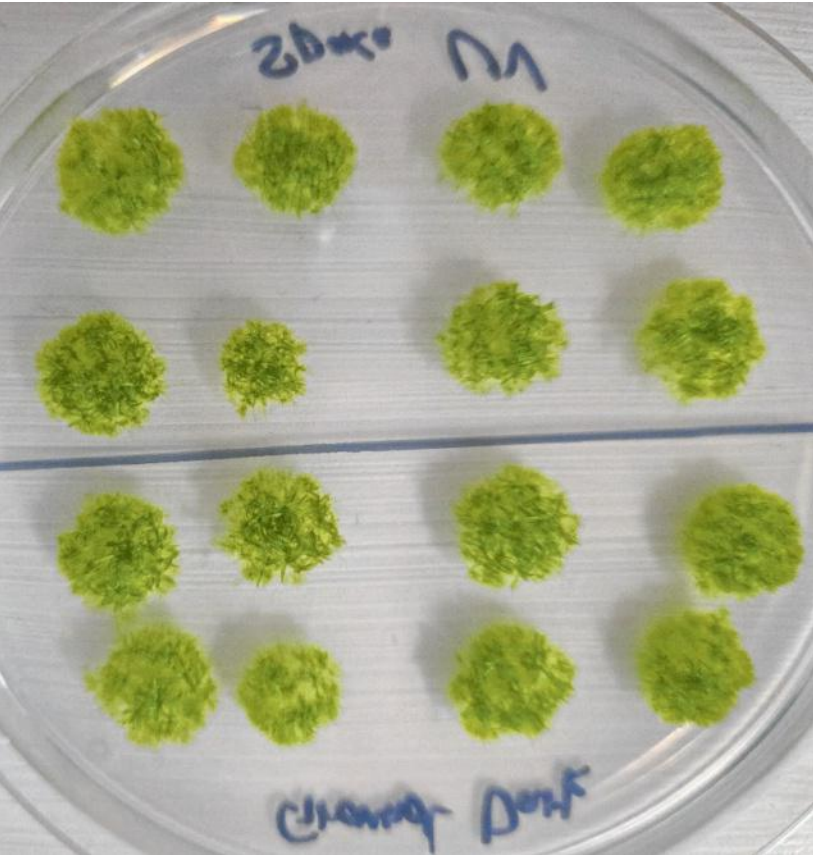
Jong mos bleek minder goed bestand tegen de extreme omstandigheden

zelf niet helemaal nieuw: zo waren eerder al onder andere de mossen *Grimmia sessitana* en *Syntrichia caninervis* aan 'Mars-achtige' omstandigheden onderworpen. Vernieuwender was dat de Japanners *Physcomitrium patens* ook echt de ruimte instuurden. In maart 2022 werden de sporendoosjes van de soort naar het International Space Station gestuurd, om 283 dagen later weer terug te keren op aarde.

Ruim 80 procent van de sporen bleek de ruimtereis te hebben overleefd, en

Het aardmos (**Physcomitrium patens**) dat door Japanse biologen naar een ruimte-station werd gestuurd. FOTO TOMOMICHI FUJITA

Ontkiemde mossoren na blootstelling aan de ruimte. FOTO DR. CHANG-HYUN MAENG AND MAIKA KOBAYASHI

het merendeel ervan kon daarna ook ontkiemen tot nieuwe mosplantjes. Wel was er een aanzienlijke vermindering van chlorofyl-a, het belangrijkste groene pigment in planten, maar dat leek de vitaliteit van de sporen niet te beïnvloeden.

Volgens een computermodel dat de onderzoekers vervolgens ontwikkelden zouden de sporen in principe nog veel langer kunnen overleven in de ruimte, tot z'n vijftien jaar, al benadrukken ze dat er meer onderzoek nodig is: niet al-

GENEESKUNDE

In China draagt een waterbacterie bij aan ontstaan van een chronische darmziekte

Chinese onderzoekers zagen hoe gifstof van een waterbacterie bijdraagt aan het ontstaan van de darmziekte colitis ulcerosa.

Karlijn Saris
AMSTERDAM

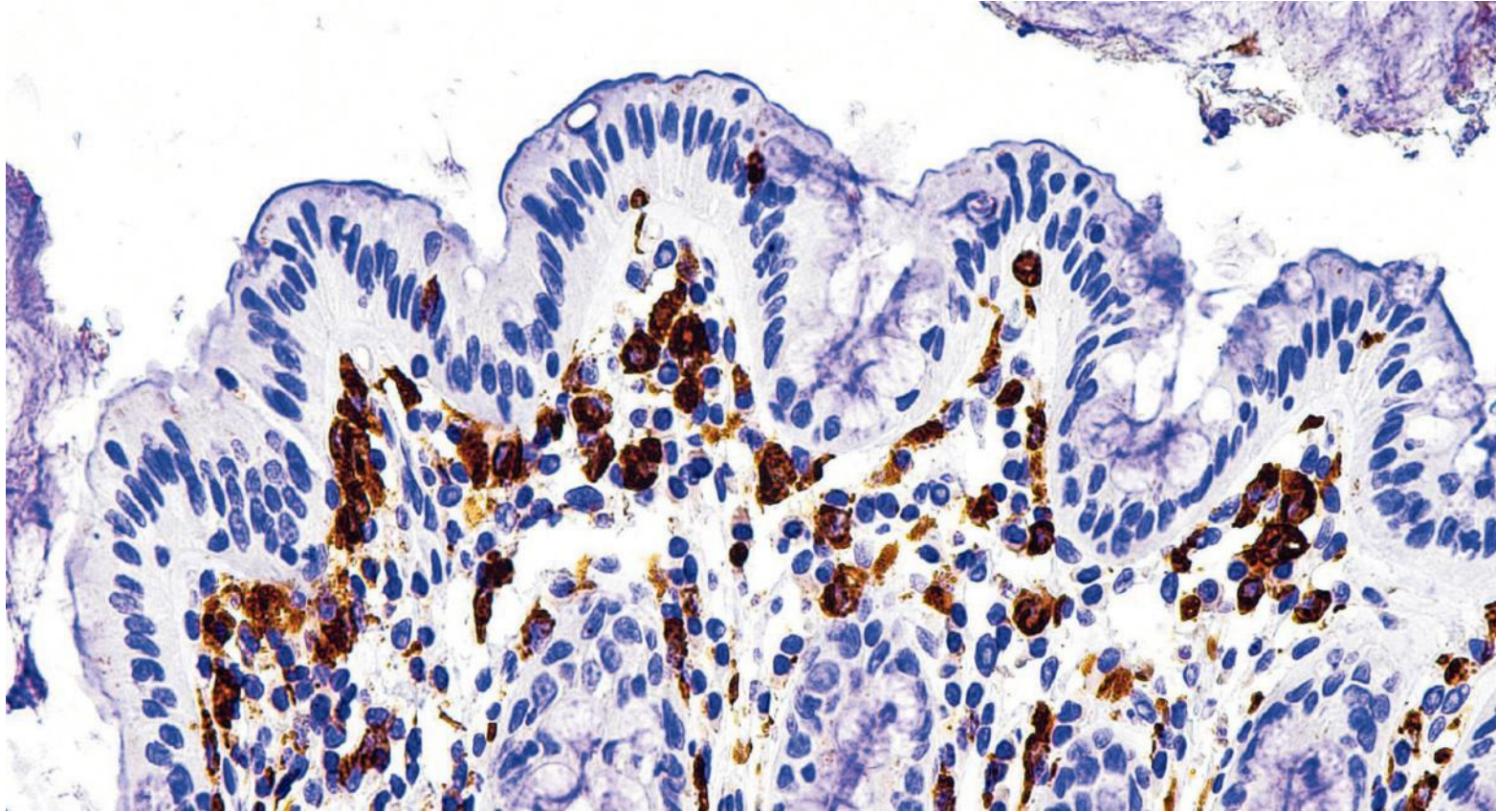
De aeromonasbacterie, die een schadelijke stof produceert, speelt mogelijk een rol in het ontstaan van de chronische darmontsteking colitis ulcerosa. Daarover publiceerden Chinese onderzoekers donderdag in *Science*. Opvallend genoeg komt deze bacterie in de darmen van Europeanen niet tot nauwelijks voor. Toch wekt het onderzoek ook in Nederland interesse.

Bij patiënten die lijden aan colitis ulcerosa is de dikke darm chronisch ontstoken. De ziekte is vaak periodes in rust, en vlamt dan plotseling op. De dikke darm raakt acuut ontstoken en patiënten krijgen last van buikpijn, bloederige of slijmerige diarree en koorts. Bij colitis ulcerosa speelt het immuunsysteem een grote rol: afweercellen van de patiënt reageren te heftig op bacteriën die in de darmen thuis horen, en veroorzaken zo ontstekingen in de dikke darm.

Maar hoe de ziekte precies ontstaat, daar zijn wetenschappers nog niet over uit. Genetische aanleg speelt een rol, maar ook of je medicijnen gebruikt, hoe gezond je leeft en eet en welke bacteriën er in je darmen leven. Over die darmbacteriën gaat de publicatie in *Science*.

Vervuild drinkwater

De Chinese onderzoekers vergeleken de darmflora van gezonde mensen met die in colitispatiënten en deden een interessante observatie: in zo'n 70 procent van de colitispatiënten werd een variant van de aeromonasbacterie aangetroffen, een waterbacterie die de toxische stof aerolysine uitscheidt. De bacterie kwam in de darmen van slechts 12 procent van de

Microscopiefoto van dikke darmwand die wordt aangetast door een gifstof van Aeromonas. FOTO MINSHENG ZHU/NANJING UNIVERSITY

gezonde mensen voor. Aeromonas is een staafvormige bacterie die vooral komt in vervuild drinkwater, vooral in landen met een warm en vochtig klimaat. Bij mensen kan de bacterie maag-darmklachten zoals buikpijn en diarree veroorzaken.

Wat die bacterie mogelijk te maken heeft met de darmklachten, vonden de onderzoekers toen ze een stuk nog niet ontstoken dikke darm van colitispatiënten onder de microscoop bekeken. De darmwand zit normaliter vol met macrofagen - afweercellen die lichaamsvreemde stoffen als het ware opeten. Dat is nodig, want de hele dag door passeren voedsel en ziekteverwekkers de darmen. Aan de afweercellen de taak om te onderscheiden welke stoffen gezond zijn en welke schadelijk. Macrophagen zijn cruciale poortwachters in dat proces. Bijna nergens in het lichaam bevinden zich zoveel macrofagen als in de darmwand.

Maar die macrofagen waren bijna nergens meer te bekennen in de nog niet ontstoken stukjes dikke darm van colitispatiënten. Dat bracht de onderzoekers op het vermoeden dat de giftige stof die de aeromonasbacterie produceert een rol speelt in de afbraak van die macrofagen. Een proef met muizen bevestigde dat: de bacterie verminderde ook bij hen macrofagen in de darm. Maar als ze tegelijk antistoffen kregen die aerolysine neutraliseert, werden de macrofagen niet afgebroken.

„We wisten al dat bij colitis ulcerosa het immuunsysteem te heftig reageert op de bacteriën die van nature in onze darmen aanwezig zijn”, zegt John Penders, hoofdonderzoeker van de microbiomgroep van het Maastricht UMC+. „Interessant aan deze studie is dat het laat zien wat zich voltrekt vóórdat het immuunsysteem op hol slaat.” Volgens Penders bevestigt dit wat al vaker door onderzoekers werd gesuggereerd: dat bij een deel van de colitispatiënten een eerder doorgemaakte infectie een trigger kan zijn voor het ontstaan van de darmziekte.

Penders is wel erg verbaasd dat bij zoveel patiënten in deze studie de aeromonasbacterie werd aangetroffen. „Deze bacterie is, in ieder geval in Europa, geen normale bewoner van onze

darmen. We treffen het aan in slechts 1 procent van alle gevallen van maag-darmklachten, en vrijwel nooit bij gezonde mensen.” Bovendien heeft volgens Penders de aeromonasbacterie pas effect op macrofagen als deze voor langere tijd aanwezig is in de darmen. „Bij Europeanen zien we niet dat deze bacterie in staat is om zich in de darmen te vestigen, maar we weten dat de samenstelling van de darmflora over de wereld verschilt. Bacteriën waar wij reizigersdiarree van krijgen, kunnen bij mensen aan de andere kant van de wereld gewoon in hun darmen thuishoren.”

Penders acht de kans klein dat deze aeromonasbacterie ook in Nederland een rol speelt in de ontwikkeling van colitis ulcerosa.

PIETER VAN DER WIELEN IN GESPREK MET SEKSUOLOOG GOEDELE LIEKENS

Over het verliezen van haar stem en de oordelende stem in haar hoofd.

Het Uur, elke vrijdag vanaf 12.00 uur in de NRC Audio-app

Het Uur — elke vrijdag nrc.nl/hetuur

Luister in de **NRC Audio-app**

Advertentie

Europa wacht op oorlog, maar gelooft er niet in

Europa moet zich, net als Israël, verhouden tot oorlog en kwaad zonder in de val te trappen van grove versimpelingen, zegt *Geert Mak*. De geschiedenis herhaalt zich, maar is tegelijk anders.

Op de vroege ochtend van 24 februari 2022, toen de tanks Oekraïne binnenrolden, schreef de Russische oorlogsfotograaf Oleg Klimov aan zijn vrienden in het Westen: „Iedereen wachtte op oorlog, maar niemand geloofde erin.” En hij voegde daaraan toe: „Om de een of andere reden kunnen mensen geloven in God en in het goede, maar ze kunnen niet geloven in oorlog en in het kwaad.” In diezelfde fase zitten wij, in West-Europa, nu ook, ruim drie jaar later: we wachten op een oorlog, en tegelijk geloven we er niet in. Alles herhaalt zich en tegelijk is alles anders. Ja, het kwaad bestaat, het springt weer op onze rug en bijt zich in onze nek, maar het is een fenomeen dat voortdurend beweegt en verandert, het is een geschiedenis die hier en daar herkenning oproept maar die ons tegelijk voert langs nieuwe en onbetreden paden.

We zien hoe de twee imperia die decennia de wereld bepaalden, het Russische en het Amerikaanse, hun vanzelfsprekende posities verliezen of al hebben verloren. Nostalgische agressie, in allerlei soorten en maten, is het gevolg. Ruslands eerste en grootste slachtoffer is Oekraïne, met de rest van Europa verkeert het land in de beginfase van een hybride oorlog. In de Verenigde Staten herleeft het traditionele isolationisme, de ‘America First’-beweging uit de jaren dertig zet er opnieuw de toon, het internationale vredessysteem van president Roosevelt is na tachtig jaar overboord gezet. Daarbij komt nog eens de ongekend bloedige pogrom van Hamas op 7 oktober 2023, waarna Israël wraak nam met een orgie van dood en verderf die tot de dag van vandaag voortduurt. Die speelt

zich af voor het oog van de hele wereld maar de meeste Europese landen, militair en historisch sterk verbonden met Israël, bleven veel te lang zwijgen en wegkijken. Gaza betekende een fatale klap voor het morele gezag van Europa in de niet-Westerse wereld, de befaamde Europese soft-power, juist in een periode dat dat gezag overal keihard nodig was. De Indiase historicus Pankaj Mishra vroeg zich af waarom het Westen, dat Oekraïne zo fel verdedigde, de Palestijnen zo nadrukkelijk uitsloot van het verbond van humanitaire plicht en verantwoordelijkheid. Volgens de Egyptisch-Canadese schrijver Omar El Akkad zal Gaza „worden herinnerd als het moment waarop miljoenen mensen naar het Westen keken, naar de op regels gebaseerde orde en zeiden: Hier wil ik niets meer mee te maken hebben.”

Allemaal antisemitisme hoor ik sommigen roepen, alsof die hele complexe situatie in het Midden-Oosten kan worden samengewrongen in één term, alsof het antiekoloniale verzet in de rest van de wereld, dat totaal andere wortels heeft, niet legitiem is, alsof het recht op vrede, waardigheid en gerechtigheid niet geldt voor ieder mens op aarde.

Laat ik duidelijk zijn: antisemitisme is een oeroude gruwel die nog altijd zeldzaam veel angst en pijn veroorzaakt, een kwaad dat permanent en systematisch moet worden bestreden. Dat kwaad loert soms ook achter bepaalde kritiek op Israël. Toch is het een gevaarlijke simplificatie om antizionisme automatisch gelijk te stellen aan antisemitisme. Laat staan dat pleidooien voor de Palestijnse

Ultraorthodoxe joden op de Chords Bridge in Jeruzalem tijdens een protest tegen de dienstplicht. FOTO ATEF SAFADI/EPA

van systematische marteling. Hij deelde het leed, schreef hij, „van iedere gemartelde, ook al is dat een Arabische terrorist met bloed aan zijn handen.” Hij had al eerder gewaarschuwd voor de effecten van martelingen, hij had dat allemaal zelf meegemaakt: „Bij de eerste slag stort het vertrouwen in de wereld in. De visie op een wereld die geregeerd wordt door het principe van de hoop wordt geblokkeerd. Wie is gemarteld is een weerloos slachtoffer van angst.” Voorgoed.

Zijn geestverwant Primo Levi had bovendien grote moeite met de tendens om in het nieuwe Israëlische verhaal alle nuance en complexiteit te vermijden en alles terug te brengen tot een simpele tweestrijd, een ‘wij’ en een ‘zij’. Hij zag hoe een slachtinger door het principe van de hoop wordt geblokkeerd. Wie is gemarteld is een weerloos slachtoffer van angst.” Voorgoed.

Intelectuele geweld van de Amerikaanse zionisten overweldigde hem. Het had, gaf hij later toe, „zijn wil om te leven gedooft.”

Het nieuwe Israël bood, uiteindelijk, geen barmhartigheid, geen troost, geen redding. Jean Améry vond zijn leven in deze situatie ondragelijk. Een jaar na zijn artikel in *Die Zeit* koos hij voor de dood in 1978. Primo Levi volgde hem daarin negen jaar later, in 1987.

„Om de een of andere reden kunnen mensen geloven in God en in het goede, maar kunnen ze niet geloven in oorlog en in het kwaad,” ik herhaal de woorden van Oleg Klimov op die catastrofale 24 februari 2022. Alleen vond hij dat onlogisch. „Als het kwade niet bestaat is het goede er immers ook niet.”

Jean Améry wilde de geschiedenis het liefste stilzetten, wilde ons bij de nek pakken om het kwaad, het kwaad dat hij had ondergaan, eindeloos onder ogen te zien. Maar ook hij moest erkennen dat zijn denkwereld onderhevig was aan voortdurende verandering, ook zijn beleving van het kwaad. Het is een veranderlijkheid van het leven en de geschiedenis, een altijd weer pijnlijke zoektocht tussen goed en kwaad die zo overweldigend is, zeker nu, dat we er telkens weer in kunnen verdwalen.

Dat moeten we onder ogen zien, daarmee moeten we zien te leven. Maar grove etiketten, hoe verleidelijk ook, horen daar niet bij.

Dit is een verkorte versie van het dankwoord dat Geert Mak op 7 november in Wenen uitsprak bij het aanvaarden van de Jean Améry-prijs voor zijn Europese essay-istiek.

Geert Mak is schrijver.

zaak dat etiket verdienen.

Wij, in het Westen, vinden de keuze voor Palestina als Joods thuisland vanuit historisch en religieus oogpunt volkomen logisch. Daar moest de nieuwe Joodse staat komen, en nergens anders. In de rest van de wereld werden daar direct al de nodige vragen bij gesteld.

Tekenend is de korte ontmoeting van president Roosevelt met koning Ibn Saoud, stichter van het nieuwgevormde Saoedi-Arabië, in februari 1945. Er was daar net een verpletterende hoeveelheden olie aangetroffen en er moesten snel afspraken worden gemaakt om de Britten en andere kapers op de kust voor te zijn. Maar Roosevelt had nog een ander doel: hij wilde dat Saoed groen licht gaf voor de immigratie van tienduizenden Joden naar de nieuwe nederzettingen in Palestina. Saoed weigerde dat categorisch, ondanks de hoffelijke sfeer. „De schade na een oorlog moet worden betaald door de dader, niet door de omstanders,” vond hij. „Welke schade hebben de Arabieren berokkend aan de Joden in Europa? Het zijn de ‘christelijke’ Duitsers die hun huizen en hun levens hebben afgepakt. Laat de Duitsers betalen.” Kortom: dit is hun probleem, hun schuld, niet het onze.

Het was en is een gevoel dat talloze Joden herkennen, ook jongere generaties, binnen en buiten Israël. Toch was die veiligheid maar betrekkelijk. En Israël veranderde, veranderde sterk, uiterlijk en innerlijk.

En oude vriend die als ondergedoken jongetje nauwelijks de oorlog overleefde en daarna met zijn ouders naar Israël verhuisde, nam na zijn dienstplicht het besluit om dit veilige, beloofde land toch weer te verlaten: „Ik logeerde bij vrienden in een prachtig huis in Jeruzalem, gewoon geroofd van een Arabische familie en opeens realiseerde ik me: er deugde hier iets totaal niet.” Een Israëlische collega vertelde me jaren geleden al dat veel mensen in zijn omgeving stiltejes op zoek waren naar een geschikt alternatief elders in de wereld: „Er is in het huidige Israël, met de huidige mentaliteit, geen toekomst.”

En de Israëlische journalist Ari Shavit begint nu zijn schitterende boek over de triomf en de tragedie van zijn land met de zin: „Zolang ik me kan heugen herinner ik met angst – existentiële angst.” Iedere natie, zo wordt wel gezegd, is een ‘verbeelde gemeenschap’, met een gedeelde geschiedenis, gezamenlijke idealen, een gezamenlijke toekomst-droom. Maar zo’n ‘verbeelde gemeenschap’ kan sterk veranderen, en in de

nieuwe Joodse staat hing die verbeelding nauw samen met de elkaar opvolgende immigratiegolven die elk hun eigen cultuur meenamen.

De verbeelde gemeenschap van het pionierende Israël was nog vervuld van Europese sociale idealen. Het was, ondanks alle spanningen en geweld, een inspirerende, energieke en hoopvolle natie. Pankaj Mishra schrijft hoe zelfs bij hem, in het verre New Delhi, een portret van de Israëlische legerleider en politicus Moshe Dajan op zijn studentenkamer hing.

In de jaren daarna sloeg die sympathie totaal om. De Zesdaagse Oorlog en het geweld dat daarop volgde – inclusief de wrede terreur van Hamas en andere groepen – schiepen de voedingsbodem voor een totaal andere mentaliteit. Met name door de immigranten uit de Arabische wereld en de voormalige Sovjet-Unie werd een nieuwe toon gezet: strijdbaar, hard en compromisloos. Israël veranderde zo gaandeweg van een burgerproject in een nationalistisch project waarin de ‘verbeelde gemeenschap’ zich concentreerde om die ene allesbepalende gebeurtenis, de Holocaust. Het werd een collectief geheugen vol dood en trauma dat het land voortdreef, een verhaal waarmee alle problemen van het Midden-Oosten worden weggeveegd,

waarin al die botsingen, in al hun complexiteit, worden gevangen in dat ene frame.

Anders gezegd – en zo wordt het soms ook uitgesproken, onlangs nog door Netanyahu zelf: de Arabieren en Palestijnen werden simpelweg de nieuwe nazi’s.

Vanuit de Joodse wereld klonken al snel felle protesten tegen dit nieuwe nationale verhaal. Ook Jean Améry protesteerde tegen de nieuwe lijn van premier Begin, die ‘met de Thora in de hand en teruggrijpend op Bijbelse beloften’ openlijk sprak over het stelen van Palestijns land. Net als zijn lotgenoot Primo Levi waarschuwde Améry dat zo iets de solidariteit tussen Israël en de diaspora op den duur ernstig op de proef zou stellen. „Julie vrijheid kan alleen verwezenlijkt worden mét jullie Palestijnse neef,” schreef hij zijn Israëlische geestverwanten. „Niet door hem te bestrijden.”

Toen in 1977 persberichten verschenen over systematische marteling van Arabieren en Palestijnen in Israëlische gevangenis begon Améry steeds meer te twijfelen. Onder de veelzeggende titel ‘De grenzen van solidariteit’ riep hij in *Die Zeit* „alle Joden die mens willen zijn” op tot een scherpe veroordeling

Het intellectuele geweld van de Amerikaanse zionisten had ‘zijn wil om te leven gedooft’

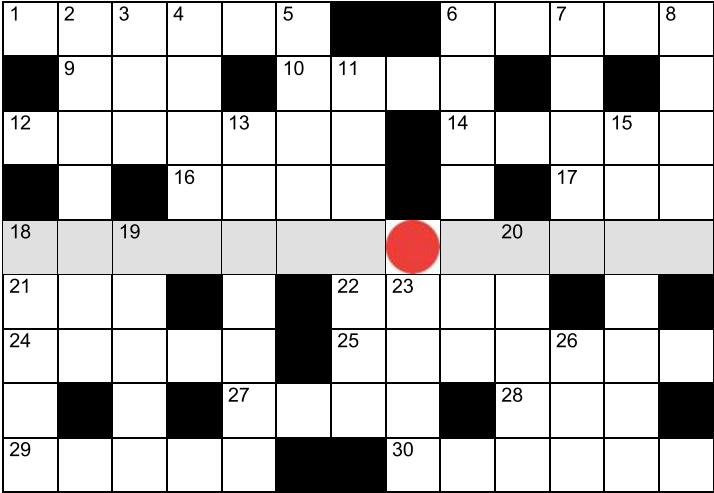
waarin al die botsingen, in al hun complexiteit, worden gevangen in dat ene frame.

Anders gezegd – en zo wordt het soms ook uitgesproken, onlangs nog door Netanyahu zelf: de Arabieren en Palestijnen werden simpelweg de nieuwe nazi’s.

Vanuit de Joodse wereld klonken al snel felle protesten tegen dit nieuwe nationale verhaal. Ook Jean Améry protesteerde tegen de nieuwe lijn van premier Begin, die ‘met de Thora in de hand en teruggrijpend op Bijbelse beloften’ openlijk sprak over het stelen van Palestijns land. Net als zijn lotgenoot Primo Levi waarschuwde Améry dat zo iets de solidariteit tussen Israël en de diaspora op den duur ernstig op de proef zou stellen. „Julie vrijheid kan alleen verwezenlijkt worden mét jullie Palestijnse neef,” schreef hij zijn Israëlische geestverwanten. „Niet door hem te bestrijden.”

Toen in 1977 persberichten verschenen over systematische marteling van Arabieren en Palestijnen in Israëlische gevangenis begon Améry steeds meer te twijfelen. Onder de veelzeggende titel ‘De grenzen van solidariteit’ riep hij in *Die Zeit* „alle Joden die mens willen zijn” op tot een scherpe veroordeling

IN HET MIDDEN

Meer puzzels van Studio Steenhuis op steenhuispuzzels.nl

Horizontaal: 1. Een kleine tien pakjes 6. Locatie van klimaattop COP30 9. Zaten Duran Duran en Talk Talk bij 10. Spugende langnek 12. Band wiens compilatiealbum *Anthology 4* vandaag uitkomt 14. Punt van aanpak 16. De s van s.d. 17. 'What ___ Done', nummer van Linkin Park 21. Goedzak 22. Amaretto ___ 24. Past na maan of meter 25. Komt voor acteren 27. Lopende langnek 28. Past na vakken of duister 29. Winkel die te gast is 30. Powernap

Verticaal: 2. Delfplaats 3. Maakt (ken-nelijk) gehaktballen en appeltaart 4. In topconditie 5. Film uit 1985 met John Malkovich 6. Verlegen Disney-dwerg 7. Trompe-___ 8. Jazzvirtuoos 11. Spaans-Nederlandse voetballer 13. Passies 15. Staat lokaal bekend als Sagarmatha dan wel Chomolungma 18. Graafschap 19. Kun je munten, dammen en bruggen 20. Nederlandse prinses 23. 'Shook __, Pt. II', nummer van Mobb Deep 26. Giebel, tong, prik

Oplossing puzzel 20 november. Horizontaal: 1. CURAÇAO 7. CHILI 10. STUW 11. OLGA 13. UEFA 14. SIAMEZEN 15. RATE 22. RINI 23. ADVOCaat 25. GOLF 28. HAAT 29. EVER 30. TARWE 31. NYERERE **Verticaal:** 1. CSU 2. UTERO 3. RUF 4. AWARD 5. AOSTA 6. OLIKRAAN 7. CAMPEN 8. INZET 9. IONEN 12. GA 16. APACHE 17. NAAST 18. OMVER 19. KITTY 20. TIGER 21. EULER 24. AA 26. OVE 27. FRE **In het midden:** NOODPAKKETTEN

© Studio Steenhuis steenhuispuzzels.nl

Lezers zijn de auteurs van deze rubriek. Een Ikje is een persoonlijke ervaring of anekdote in maximaal 120 woorden. Insturen via ik@nrc.nl

2+2 = 5

Ik bestel kaartjes voor het documentaire-festival IDFA voor een documentaire over George Orwell, getiteld *Orwell: 2 + 2 = 5*. George Orwell schreef in *Ninety Eighty-Four*: als de staat zegt dat twee plus twee vijf is, mag dat niet weersproken worden. Als voorbeeld van het uitgangspunt dat de staat bepaalt wat de waarheid is. Ik bestel mijn kaartjes via de website. Maar mijn iPad werkt niet mee. Als ik 2 + 2 = 5 typ, dan wordt dat automatisch 2 + 2 = 4. Het Big Brother-algoritme is watching me.

Inge Varekamp

COLUMN
FRITS ABRAHAM

Een misleidend verzoek

Onlangs ontving ik een appje met de tekst: „Hoi pap, ik ben overgestapt van provider en heb een nieuw telefoonnummer. Kun je mij een whatsapp sturen op...” Er volgde een link met een nummer en de toevoeging: „Oude nummer kan weg.”

Dit moest mijn dochter zijn, bedacht ik. Ik had geen zin dat whatsappje te sturen en besloot het nummer uit het appje in te toetsen – dan konden we er even over praten. Maar er werd niet opgenomen. Vervolgens belde ik mijn dochter toch maar op dat ‘oude nummer’.

„Hoi pap”, zei ze. „Je schreef dat je een nieuw nummer hebt genomen”, zei ik.

„Een nieuw nummer? Hoe kom je daar nou bij?”

„Dat schreef je zelf.” Ik las haar het appje voor.

„Maar pap – wat is dit? Ik schreef niks. Je bent erin getrapt. Dit is een hele ouwe oplichtertruc. Je hebt toch niet op die link getikt?”

„Ik geloof het niet”, zei ik, moeilijk ademend. „Nee, ik heb alleen dat nummer gebeld. Wat had er kunnen gebeuren als ik die link wel had ingetikt?”

„Dan hadden ze zomaar in je systeem kunnen kruipen en eventueel allerlei bankgegevens kunnen achterhalen. Weet je zeker dat je niet op die link hebt gedrukt?”

„Ja...”, zuchtte ik. Ik had het nog steeds benauwd. Dat iemand zomaar, ongevraagd, mijn ‘systeem’ kon binnenkruipen was een uiterst onaangename suggestie die ik nooit voor mogelijk had gehouden. Het leek me eerder een taak voor de huisarts bij prostaatonderzoek. Was ik er wel zo zeker van dat ik die link niet had ingedrukt? Ik verzweeg mijn twijfel.

„Pap, doe me een lol. Als je voortaan dit soort apps of mails krijgt, blijf er dan

vanaf en bel ons meteen.”

Gehoorzaam beloofde ik beterschap. Dit is wat er gebeurt bij het vorderen van leeftijden – een complete rolwisseling. Waar eindigt het? Dat pap voortaan bij elke min of meer belangrijke beslissing zijn kinderen moet raadplegen? Wees blij, blafte ik tegen mezelf, dat ze zo bezorgd zijn. Ik herinnerde me een ander gesprekje met dezelfde dochter over neppolitiemensen die kunnen aanbellen en vervolgens bindringen om op weer een heel andere manier mijn systeem...Gadver, het werd bijna tijd voor de klassiek-retorische vraag: in wat voor wereld leven wij eigenlijk?

Ik werd nu te fatalistisch en overwoog een praktische oplossing. Als het uit de hand liep en ik voor elke schoft een gemakkelijk doelwit zou worden – wat dan? Na enig gepeiker bleek er, afgezien van de dood („dat kan altijd nog”), maar één afdoende oplossing: onder curatele.

Als ik voor elke schoft een gemakkelijk doelwit zou worden – wat dan?

Wat hield dat ook weer precies in? Ik zocht het op en het viel me niet tegen. Als de rechter je onder curatele stelt, moet je alle belangrijke beslissingen over financiële en persoonlijke zaken aan een curator overlaten. De maatregel is bedoeld om mensen tegen zichzelf te beschermen, vooral hen die „een lichamelijke of geestelijke beperking” hebben.

Het leek me heerlijk als ik van al die „belangrijke beslissingen” definitief af was. Maar voor mij als columnist was het natuurlijk beter als het niet uitlekte, bij voorbeeld via een of ander privé-appje, naar de lezers van NRC.

FOKKE & SUKKE
VERTROUWEN NOG OP DE INSTITUTIES

GOED DAT DIE
LEUGENAARS VAN
DE PERS

DIE ZAKKENVULLERS VAN DE
POLITIEK DE MAAT NEMEN!

RGvT

nrc > puzzels

NRC brengt je elke dag de leukste en meest (ont)spannende puzzels

Speel ze allemaal op nrc.nl/puzzels

SUDOKU

	1				3		
6		2				4	1
							8
9		6	4		5		
						6	
						2	7
4					9		
	5						6
1				7		8	5018

Plaats de cijfers 1 tot en met 9 zo in het diagram dat elk cijfer precies één keer voorkomt in elke rij, kolom, de negen vetomrande 3x3 vakken, én de vier grijze 3x3 vakken.
© Peter RitmeesterPZZL.com

Rechts: de oplossing van gisteren.

5	8	3	2	4	6	7	9	1
1	7	6	8	5	9	2	3	4
9	4	2	1	3	7	5	8	6
8	3	5	9	2	1	4	6	7
6	1	9	5	7	4	8	2	3
4	2	7	3	6	8	9	1	5
3	9	8	4	1	5	6	7	2
7	5	1	6	9	2	3	4	8
2	6	4	7	8	3	1	5	9

Meer puzzels en boeken van Peter Ritmeester op pzzl.com

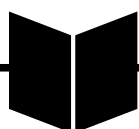
Hoe moet het toch met die arme hetero's?

WAT ROMANS ONS LEREN
OVER 'HETEROFATALISME'

PAGINA C4-5

Cultuur
BOEKEN

ILLUSTRATIE FRANN DE BRUIN

cultuur&media

IN HET NIEUWS

ZAP

Presentator **Philip Freriks** toont een 'Playboy' waar naakte VVD-medewerkers in staan. BEELD OMROEP MAX*Philip Freriks over rel in jaren tachtig: 'scabreus'*

Hoe lang had hij zich voorbereid, wilde de politie weten. „Nou”, had hij geantwoord: „toch zeker een kwartier.” En hoe was hij dan aan de bouwtekeningen gekomen? Bouwtekeningen, joh, wie had die nou nodig. De route naar de vergaderzaal van de Tweede Kamer was makkelijk te vinden door de bordjes te volgen. „Het staat allemaal prima aangegeven”, had hij gezegd: „mijn complimenten.” En de vraag of hij soms verslaafd was had hij beantwoord met: „Ja. Aan drop.”

Meer dan veertig jaar geleden is het alweer dat Bo Baden urenlang werd verhoord door de politie, maar in *In de voetsporen van de jaren 80* (MAX) bleek de herinnering aan het vragenvuur hem nog zeer helder bij te staan. De manier waarop hij het verhaal vertelde aan presentator Philip Freriks deed vermoeden dat hij dat al vele, vele malen vaker had gedaan. Met zichtbaar genoeg tikte hij al zijn gevatte antwoorden af.

Een beetje trots was ook niet misplaatst. Op 13 juni 1984 had hij immers iets voor elkaar gekregen dat tot dan toe niet eerder was vertoond: kraker en activist Baden (bijnaam: Bingel) was probleemloos de vergaderzaal van de Tweede Kamer binnengewandeld, op de regeringstafel van minister-president Ruud Lubbers gesprongen en aan een vurige toespraak tegen de mogelijke plaatsing van kruisraketten in Nederland begonnen. Die toespraak duurde al met al zo'n twintig seconden – daarna mocht Bingel heel gauw met de beveiliging meelopen naar buiten. Maar die twintig seconden nam niemand hem meer af. En ook niet de *fifteen minutes of fame* die de actie hem opleverde. Toen hij na het verhoor naar huis mocht werd hij direct herkend en omhelst op straat, vertelde Baden. Heel even was hij de held van actiefoerend Nederland.

Zo sprak Freriks meer mensen die in de onrustige jaren tachtig, onder de kille dreiging van de Koude Oorlog, eigen manieren hadden gevonden om hun stem te laten horen: de bedenkers van Loesje plakten tegendraadse teksten door het land, en toenmalig dienstplichtige Wim van Vegten weigerde de kernkoppert te bewaken die – zo gingen de geruchten – lagen opgeslagen in de Amerikaanse legerbasis in Havelterberg. Zulke recalcitrantie komt voort uit een sterk verlangen „om je machteloosheid in een daad om te zetten”, legde Baden uit. „Zodat je nog een beetje het idee of de illusie hebt dat je er wat aan kunt dóén.” Nu kon hij, net als de andere actievoerders, met tevredenheid het steentje aanwijzen dat hij zelf had bijgedragen aan het hogere vredesdoel.

Toch zal niet iedereen die in deze tweede aflevering aan bod kwam zonder spijt op de jaren tachtig terugkijken. Een maand voor de verkiezingen van 1986 maakte de Tweede Kamer weer een primeurtje mee, maar dit keer wel van een pikanter soort: twee verliefde VVD-medewerkers (Arnoud Cevaai en Lorette Welter) lieten zich in het regeringsgebouw op de foto zetten voor de *Playboy*. Freriks zocht Govert de Roos op, de fotograaf op die de beelden had gemaakt, en bladerde uitgebreid door het nummer waar de naakte VVD'ers in pronkten. Op zijn Freriks' mompelde hij ondertussen woorden als „scabreus”. Van alle onderwerpen die hij woensdagavond behandelde, leek hij hier wel het meest naar te hebben uitgekeken.

Wat zou het Vrijmoedig Vrijende Duo nou toch hebben beziel, vroeg Freriks aan De Roos: wat wilden ze hiermee bereiken? „Hun liefde laten zien”, zei De Roos, die de affaire achteraf ook wel betreurde. Cevaai en Welter waren flink afgestraft voor de fotoshoot; hun politieke loopbaan was abrupt geëindigd. Freriks bleef nog even zoeken naar het doel van de actie: Cevaai had toch grote woorden gebruikt, hij had de politiek een vleugje romantiek willen geven, hij had een statement willen maken. Maar in de ogen van de fotograaf waren het geen moedige idealen die het verliefde stel hiertoe hadden gedreven. De Roos hield het liever op: „Overmoed.”

Amber Witznitzer

Oklou in de Melkweg in Amsterdam. FOTO ANDREAS TERLAAK

In de halfdonkere droomwereld van Oklou kun je alleen maar meezweven

POP De verrassingsplaat van dit jaar is *Choke Enough* van Oklou. In een uitverkochte Melkweg in Amsterdam neemt ze haar publiek mee in een dromerige schemerwereld.

Peter van der Ploeg

AMSTERDAM

Het ziet er een beetje uit als of ze haar huis aan het schilderen is, de meubels bedekt met witte lakens. Er hangen lampen, maar die doen het niet altijd – het is meestal donker, woensdagavond in de Melkweg in Amsterdam. Oklou trippelt in het halfduister over een grote tafel, gaat erop zitten en pakt soms een instrument: een fluit, een toetsenbordje, tegen het eind een gitaar. Soms pakt ze de schommel die net boven de tafel hangt en wiegt heen en weer, en af en toe staat ze er bovenop te dansen.

De Franse muzikant Oklou – Marylou Mayniel – maakt al een decennium ep's en mixtapes, studeerde piano en cello en bracht in 2020 debuut *Galore* uit. Met het in februari uitgebrachte *Choke Enough* werd haar sound mysterieuzer, een beetje onbestemd en uitermate spannend – zonder in te leveren op aanstekelijkheid. Een ontzettend knap album en een 'sleeper hit' voor de Parijse: buiten fans en specialisten deed het niet

meteen veel rond de release, maar het is langzaam uitgegroeid tot favoriet van liefhebbers van slimme, uiterst muzikale elektronica. Dit najaar verscheen een groot profiel op *Pitchfork*, stond ze in NPR's Tiny Desk, deze week werd ze aangekondigd voor festival Down the Rabbit Hole 2026 en nu staat ze hier in de uitverkochte grote zaal.

Gelukkig gaan we haar vaker zien. Tenminste, zien, het is soms met geknepen ogen turen naar Oklou, die zelf opkomt met een zoeklicht op haar hoofd voor een constant bewegend achterdoek waarop sporadisch

Oklou speelt met wat echt en onecht is, met wat puur is en wat gemanipuleerd is

weirde visuals verschijnen. Zij is alleen tijdens lichtflitsen te zien, meestal alleen haar silhouet.

Ongrijpbare nummers

Die schemerwereld past perfect bij ongrijpbare nummers als 'Ict', "Thank you for recording" en het bloedmooie 'Endless', haar eigen favoriet zegt ze. „Anyways, what's the name of your sheep again” zingt ze vervreemdend. „Is the endless still unbound?”, haar stem dansend op de autotune als een bootje op de golven. Het intro van "Thank you for recording" speelt ze op elektrische fluit – net wat onvaster dan hoe haar dj het

vervolgens uit zijn apparatuur laat komen, maar des te menselijker. Net als met die autotune speelt Oklou met wat echt en onecht is, wat analog en wat elektronisch is, gemanipuleerd en puur.

Veel van de beste nummers van haar album komen vrij vroeg, een risico op een inzakkende show. Als die drie genoemde nummers, en ook 'Obvious', 'Plague Dogs', 'Family and friends' en 'Take me by the hand' het eerste half uur al zijn geweest, is het onduidelijk welke kant ze nog op kan. Maar dan brengt ze een stoot energie met 'Harvest sky', stevig uitgebouwd met lekker ploppende beats waar de zaal juichend op reageert. Zij op die tafel, zwiepend met haar paardenstaart. Maar Oklou blijft onvoorspelbaar: ze houdt de spanning lang vast en laat het even los, maar pakt het dan zomaar weer terug om het gordijn van haar halfdonkere droomwereld weer te laten vallen.

Het enige dat je dan kunt doen is de ogen weer dicht, en meezweven tot aan encore 'Blade Bird', een prachtig liedje over het moeten loslaten van een kind dat ze schreef toen ze nog moest bevallen (afgelopen zomer) van haar eerste. „How can I be your cloud? / The one that doesn't have an end / Arms that are all around / Or should I hold you while I can?”

Recensie Pop

Oklou. Gezien: 19/11, Melkweg, Amsterdam. Herh: 20/6 in Ancienne Belgique, Brussel; 3-5/7 op Down the Rabbit Hole, Beuningen. Meer: oklou.com/live ●●●●○

Met poëtisch realisme schiep Doisneau een wereld zoals hij die graag zag

FOTOGRAFIE Dat Robert Doisneau veel meer is dan chroniqueur van een nostalgisch Parijs, laat een expositie in Luik zien. Vooral onbekend modern werk en speelse collages verrassen.

Rianne van Dijk

LUIK

Het onderwerp waarmee de Franse fotograaf Robert Doisneau zijn carrière als kunstfotograaf begon – de banlieues van Parijs, waar hij geboren werd, opgroeide en zijn hele leven zou blijven wonen – zou tevens zijn laatste onderwerp zijn. Waar hij al in 1949 de voorsteden vastlegde in poëtisch zwart-wit met een rauwe en liefdevolle schets van een almaar uitdijend Parijs, richtte de inmiddels 72 jarige Doisneau in 1984 opnieuw zijn lens op de banlieues. Voor het grootse, landelijke Datar-project waarbij in de jaren 80 tientallen fotografen de opdracht kregen het veranderen van Franse landschap vast te leggen, was Doisneau een van hen en besloot hij dicht bij huis te blijven.

Maar hoe anders ging hij deze keer te werk! In zijn serie uit 1949 zijn er veel mensen in beeld – spelende kinderen op straat, lachende mijnwerkers, de conciërge die in een deuropening argwanend over haar brillenglazen de camera in kijkt – in de jaren 80 toonde Doisneau monotone rijen flats met Mondriaan-achtige vlakken, verlaten buitenwijkstraten, een eenzaam speelveldje. Geen mens te zien, alles in kleur, strakke lijnen, supermodern en heel anders dan wat het publiek tot nu toe van hem kende. Doisneau wilde er de desolaatheid en het sociale verval van de banlieue mee tot uitdrukking brengen – en de beelden tonen hoe veelzijdig en fantasierijk hij als fotograaf was, en hoe hij zich in zijn bijna vijftigjarige carrière steeds weer bleef vernieuwen.

In de overzichtsexpositie van Robert Doisneau, met meer dan 350 foto's de grootste ooit, nu in Luik en eerder dit jaar in Musée Maillol in Parijs (met ruim 250.000 bezoekers de best bezochte tentoonstelling van het museum), behoren die redelijk onbekende kleurenfoto's van de Franse voorsteden tot de aangename verrassingen. Want voor de meeste mensen is Doisneau die fotograaf van nostalgisch zwart-wit. Van de wereldberoemde kus uit 1950, waarbij twee geliefden elkaar omhelzen voor Hôtel de Ville – een iconisch beeld dat miljoenen keren is gerepro-

duceerd, op T-shirts, op mokken, Ansichtkaarten en posters, en dat menige smachtende tiener naar Parijs zal hebben gelokt met de belofte van weergaloze romantiek.

Of van die andere iconische beelden: de politieagent die in een open-gesperde muil op een gevel lijkt te verdwijnen, het dansende paartje op Quatorze Juillet, de verlegen made-moiselle Anita in een bar – Doisneau wordt ook wel gezien als dé chroniqueur van Parijs, samen met de fotografen Brassai en Eugène Atget. Het is een goede keuze van de samenstellers van de expositie dat ze deze overbekende beelden pas op het eind tonen. Niet gehinderd door 'Oh ja, dát beeld' of 'Dit zag ik al heel vaak' bekijk je al dat andere werk van Doisneau met een meer open en onbevengend blik.

Idyllisch en speels

Robert Doisneau (1912-1994) werd geboren in de arme Parijse voorstad Gentilly, volgde een opleiding als lithograaf en werkte voor de Tweede Wereldoorlog een aantal jaren als fotograaf bij autofabrikant Renault. In 1937 betrof hij met zijn vrouw een huis in Montrouge, net naast Gentilly, waar hij tot zijn dood zou blijven wonen en waar nu nog steeds het Atelier Doisneau is gevestigd, van waaruit zijn twee dochters zijn nalatenschap beheren. Het typeert Doisneau, die gehechtheid; hij stond erom bekend liever niet te veel te reizen en weigerde om die reden een uitnodiging van Henri Cartier-Bresson om lid te worden van fotopers-bureau Magnum.

In 1939 werd hij ingehuurd door fotagentschap Rapho, waar hij zijn hele leven aan verbonden bleef, en documenteerde hij zowel de bezetting als de bevrijding van Parijs na de Tweede Wereldoorlog. Na de oorlog volgde zijn doorbraak, hij portretteerde kunstenaars als Fernand Léger, Pablo Picasso en Simone de Beauvoir, fotografeerde op straat en in de bistro's, deed mode en reclame, en zijn werk verscheen in bladen als *Life*, *Fortune*, *Match* en *Vogue*. Vele fotoboeken, tentoonstellingen en prijzen later telt het archief nu bijna een half miljoen negatieven.

Los van een aantal series – het werk over de banlieues is grimmerig dan de rest van zijn oeuvre – was

Mission DATAR 1984 Gennevilliers. FOTO ROBERT DOISNEAU

Voor veel bezoekers onbekender werk van Doisneau: het montage-collage **Place de l'Opéra** uit 1948. FOTO ROBERT DOISNEAU**Le baiser de l'Hôtel de Ville**, uit 1950. FOTO ROBERT DOISNEAU

Doisneau over het algemeen geen fotograaf die de kijker confronteerde met de hardheid en het onrecht van de wereld. „Ik fotografeer het leven niet zoals het is, maar zoals ik zou willen dat het was”, is een van zijn beroemde uitspraken. Zijn werk is vaak idyllisch en speels; de foto's van kinderen die hij op straat fotografeerde in de jaren 40 en 50, waarmee de tentoonstelling opent, zijn overwegend vertederend, grappig en simpelweg vaak heel esthetisch, ondanks de soms zichtbare armoede.

Fijne verrassing

Met zijn 'poëtisch realisme' schept hij een wereld zoals hij die graag ziet, iets waar hij in zijn collages – die andere fijne verrassing in de tentoonstelling – nog een stap verder in kan gaan. Net als het Datar-werk zijn de collages redelijk onbekend, onterecht, want de soms surrealistische composities zijn werkelijk betoverend. Met knip- en plakwerk brengt Doisneau personages samen die elkaar nooit hebben ontmoet, zweven balletdansers rondom het hoofd van een kostuumontwerper en dromt een uitgelaten uitgaanspubliek samen bij de Place de l'Opéra. Waar het realisme deze beelden totaal verlaten heeft, wordt de poëzie alleen maar nog fantasieerlijker.

Recensie Fotografie

Robert Doisneau, Gegeven momenten (Instants donnés), t/m 29 april 2026 in La Boverie, Luik. Info: laboverie.com De gelijknamige catalogus (288 blz.), met een supplement over het Belgische deel van de expositie (47 blz.), verscheen bij Tempora (i.s.m. Atelier Robert Doisneau), 40 euro ●●●●○

MICHEL KRIELAARS

In Vysotski's liedjes klinkt absurd Rusland

In een tot cultureel centrum verbouwde kolenmijn in het Belgische Genk werd ik samen met de Vlaamse VRT-journalist Jan Balliauw en de Belarusische schrijver Aleksandr Skorobogatov geïnterviewd over het oorlogszuchtige Rusland. Uit de bomvolle zaal kon je opmaken dat iedereen zich daar duidelijk zorgen over maakte, nu Poetin steeds vaker Oekraïense burgerdoelen bombardeert en van geen ophouden lijkt te weten zolang hij zijn zin niet krijgt. Skorobogatov vertelde over zijn nieuwe boek *Achter de donkere wouden*, dat gaat over zijn zoon die in Moskou is vermoord door een stel schooiers in opdracht van een priester. Behalve een relaas over rouw en schuld, is het een aanklacht jegens een onmenselijk systeem dat zulke moorden ongestraft laat.

In zijn 400 pagina's dikke *De droom van Poetin* legt Balliauw dat systeem onder de loep. Nauwgezet en chronologisch vertelt hij over de geleidelijke opkomst van Poetin en diens toenemende agressieve optreden naarmate Oekraïne een min of meer functionerende democratie werd en daarmee zijn eigen machtspositie bedreigde. Ook laat Balliauw zien hoe het Westen dat allemaal heeft laten gebeuren, ervan uitgaand dat het wel mee zou vallen. Je zou bijna vergeten dat Rusland ook zijn leuke kanten heeft, al zijn die inmiddels ondergesneeuwd door Poetins repressie.

Een keuze uit de zeshonderd liedjes is door Robbert-Jan Henkes speels en knap vertaald

Alleen daarom al geniet ik van Vladimir Vysotski's *Instructions voorafgaand aan een buitenlandse reis. Een halfhonderd en een chansons*. Het is een door Robbert-Jan Henkes gemaakte en zowel speels als knap vertaalde keuze uit de zeshonderd liedjes die de Russische Jacques Brel heeft nagelaten.

De bard en filmster Vladimir Vysotski (1938-1980) was in de Sovjet-Unie mateloos populair. Mede door zijn liedjes, die onder het communisme nooit op de plaat mochten worden gezet maar illegaal op cassettebandjes werden opgenomen en verspreid, heb ik Russisch geleerd. Hij zong over het leven van gewone mensen, maar ook over alpinisten, kosmonauten en vrijgelaten Goelag-gevangenen die al die jaren Stalin hadden vereerden om nu te ontdekken dat hij hun beul was.

Vaak gaan Vysotski's liedjes over datgene waar je in de Sovjet-Unie maar beter je mond over kon houden, als je niet in de problemen wilde raken. Over een strafbatallijn in de Tweede Wereldoorlog bijvoorbeeld, dat diende als kanonnenvoer: „Wodka voor de aanval? Da's een goeie! Hebben wij ons soms in burgertijd niet bezat?/ Ons hoor je geen hoera of zoiets loeien./ Wij spelen zwijgend met de dood - en dat is dat.” Of het liedje 'Ik heb de pest': „Ik heb de pest aan vadsig en tevreden/ dan liever zonder remmen naar de meet./ Ik vind het niks dat 'eer' is afgegleden/ en dat achterbakse laster eervol heet.” En dan is het ook nog een heerlijk lied over het opeten van ontdekkingsreiziger kapitein Cook („ze aten Cook uit achtting en respect”).

Maar het hoogtepunt in deze geweldige bundel is het lied uit de titel van het boek, waarin de paranoia doorklinkt die iedere Sovjetburger op de mouw werd gespeld als hij naar het buitenland reisde: „Geen kip, zeg ik, geen hond verstaat me daar,/ ik spreek immers geen woord over de grens/ geef me een moker en één-twee-klaar, / heb ik ze omgevoerd tot een nieuw mens.” Het is bijna alsof je Poetin hoort spreken.

Slappe mannen, ontgoochelde vrouwen

ESSAY **HETEROFATALISME** Waren we maar lesbisch, verzuchten moderne vrouwen tegen elkaar, teleurgesteld over mannen. Met datingapps is seks gemakkelijk te krijgen, maar een relatie niet. Nieuwe romans onderzoeken de liefdesverhoudingen in tijden van 'heterofatalisme'.

Door **Persis Bekkering** Illustratie **Frann de Bruin**

Journalist Jean Garnett had een goede eerste date met een onbekende man; het liep uit op goede eerste seks. De volgende date zegde hij echter af, schreef ze afgelopen zomer in een veelbesproken essay in *The New York Times Magazine*. De reden: hij had die dag een „intense episode” van angstigheid. „Ach, arm schaaap!” meesmuilen haar vriendinnen die avond in een veganistisch restaurant. Hij is bang! Om de beurt dissen ze verhalen op van recente pogingen tot dates met mannen, die vol enthousiasme en passie begonnen, maar eindigden in ontgoocheling. Steeds probeert de begeerde man onder een mogelijk vervolg uit te komen, vaak met een beroep op vermeende mentale problemen, soms gewoon door zich in stilzwijgen te hullen.

In haar essay onderzoekt Garnett de frustraties van de hedendaagse heteroseksuele vrouw die op zoek is naar een relatie. Ze lijdt aan 'heterofatalisme', schrijft ze, een variant op een term die is gemunt door schrijver Asa Seresin: hetero-pessimisme.

Heterofatalisme is een brede term om de impasse aan te duiden waarin de heteroseksuele van nu verkeert. Het ontmoedigde gevoel blijkt een haast universele conditie te zijn, als je de vele online-reacties op het stuk van Garnett mag geloven. Seks is met een keur aan datingapps gemakkelijk te krijgen, relaties niet.

Het aantal singles stijgt dan ook hard, zowel in Azië als in Westerse landen. Het Britse weekblad *The Economist* becijferde onlangs dat er mondiaal sprake is van een ware 'relatie-recessie'. Het aantal alleen-

staanden is wereldwijd in de afgelopen 15 jaar met tenminste 100 miljoen personen méér toegenomen dan op grond van patronen in het verleden te verwachten zou zijn geweest.

Het begrip heterofatalisme beschrijft het gevoel gevangen te zitten in heteroseksualiteit, als een systeem dat vooraf al helemaal ingevuld lijkt en dat weinig creativiteit toelaat. De heterofatalist verlangt naar een relatie waarin wederzijdse zorg, respect en stabiliteit mogelijk zijn; tamelijk normale wensen zou je denken, en toch worden die niet vervuld. Mannen voelen zich vaak onzeker en verward over wat er van hen verwacht wordt, vrouwen zijn bitter en boos. „Waren we maar lesbisch”, zeggen vrouwen soms tegen hun vriendinnen - de heterofatalistische uitspraak pur sang, volgens Sarasin. Alsof heteroseksualiteit een instituut is waaruit je je kunt uitschrijven.

Geen betere plek om zo'n morele crisis van alle kanten te bekijken dan in fictie. De literatuur is een vrije ruimte waarin verschillende perspectieven op elkaar kunnen botsen - vaak in uitvergrote proporties, zoals we zullen zien - zonder dat er een directe oplossing hoeft te worden aangedragen. Hoe zijn we geworden wie we zijn? En wat zien we over het hoofd? Dat zijn rijke literaire vragen. Simpelweg 'het patriarchaat' of 'seksisme' als boosdoener aanwijzen is voor een schrijver van literatuur niet interessant en niet bevredigend.

De laatste jaren verschijnen er steeds meer boeken die de heterofatalistische impasse onderzoeken vanuit zowel mannelijk als vrouwelijk, hetero en queer perspectief. Romans waarin hedendaagse personages net als in het echte leven worstelen met frustratie en eenzaamheid. Kenmerkend voor het heterofatalistische perspectief in romans is de tegenstelling tussen seksuele verlangens en de roep om sociale rechtvaardigheid.

Enerzijds zijn de verlangens waar de personages in deze romans door gegre-

pen zijn van alle tijden: ze verlangen naar liefde, seks, erkenning. Specifiek van nu is hoe deze romanfiguren de conflicten en teleurstellingen voor zichzelf uitlegen, en hoe ze die te lijf gaan. Het zijn precies verklaringen als 'het patriarchaat' of 'seksisme' die deze schrijvers ontleden en bevragen.

Wie zich een paar weken onderdompelt in zulke romans, zoals schrijver dezes, krijgt de indruk dat de millennial en zoomer wegwijnen van eenzaamheid, zelfverachting en mannenhaat. Vrouwen én mannen zijn wanhopig, al gaan ze de wanhoop op verschillende manieren te lijf. Dat is beklemmend, omdat deze romans heterofatalisme effectief opblazen tot uitvergrote proporties; een goede manier om morele kwesties te onderzoeken. Maar voor wie zelf weleens heterofatalistische gedachten heeft (zoals schrijver dezes, heel soms), is dat ook confronterend.

Individualisme

„Terugkijkend kan ik zeggen dat ons huwelijk geen echte verbintenis was, maar een huwelijk van individualisme. Ik accepteerde geen toewijding van hem, geen aandacht, geen echte zorg”, analyseert twintiger Jules haar mislukte, korte huwelijk met Leon, in Saba Sams' debuutroman *Gunk*. Leon en Jules ontmoeten elkaar in studentenroeg Gunk in het Britse Brighton, waarvan Leon de baas is. Ze trouwen in een opwelling. Leon is een lapzwans, gaat vreemd. Hij gebruikt zoveel drugs dat de kroeg nauwelijks winst maakt. Na vijf jaar gaat Jules verbitterd en verslagen bij Leon weg, maar ze blijven wel samen de bar runnen.

Typisch heterofatalistisch is de taal waarin Jules in de roman haar mislukkingen vat: „Misschien ben ik als vrouw getraind om heel weinig van mannen te verwachten, om meer van mezelf te geven in een relatie dan mijn partner, om het huwelijk als een test voor mijn uithoudingsvermogen te zien, in plaats van als een

wederzijds waardevolle manier om mijn leven te leiden.”

Jules analyseert het echec van haar huwelijk niet als haar unieke lotgeval, maar als een universeel probleem dat duidt op de dieper liggende ongelijkheid tussen mannen en vrouwen in de samenleving. Ze erkent de ongelijkheid, maar haar verlangens zijn nu eenmaal 'getraind' om als vrouw een man te willen dienen. Impasse.

Jules' feministische zelfanalyses komen de hedendaagse lezer/vrouw vertrouwd voor, maar binnen de kافت van een roman zijn ze weinig elegant. „Een huwelijk van individualisme” klinkt uitleggend, vreemd formeel ook. Toch bezwijkt de roman niet onder dit soort kant-en-klare interpretaties. Sams (1996) daagt het zelfbeeld van Jules uit, wanneer de achttienjarige verloren ziel Nim ten tonele verschijnt.

Na een onenightstand raakt Nim zwanger van Leon. Ze vindt zich te jong voor het moederschap en stelt Jules, die een vurige kinderwens heeft, voor om haar baby te adopteren. Jules accepteert het aanbod, en tussen de twee vrouwen ontstaat een bijzonder teder partnerschap. Maar Nim heeft ook flinke kritiek op Jules' zelfgenoegzaamheid, op al haar heterofatalistische zelfbeklag. Jules voelt zich pas echt veilig, denkt Nim, wanneer een man haar slecht behandelt; dan is haar ongeluk in elk geval nooit Jules' eigen verantwoordelijkheid. Jules weigert volgens Nim ook om Leon als een mens te zien, ze verkiest de versimpeling. Hoewel Sams het aan de lezer laat om een eigen oordeel te vellen, lijkt de auteur ook de lezer zo een spiegel voor te willen houden: is het niet te comfortabel om 'mannen' of 'heteroseksualiteit' de schuld te geven van alle pijn? Zijn we zelf wel bereid om kwetsbaar te zijn?

Queeste

Debutant Sophie Kemp (ook uit 1996) kiest een heel ander perspectief in haar debuutroman *Paradise Logic*. In een bizarre parodie op John Miltons *Paradise Lost* omarmt ze juist volledig de patriarchale status quo. Ze blaast die status quo op tot groteske, absurde proporties en houdt dat consequent vol tot het einde - *committing to the bit*, noemen ze dit in stand-up comedy. *Paradise Logic* is dan ook vreselijk grappig en pijnlijk tegelijk.

Kemp's heldin Reality heeft een missie: ze wil het beste vriendinnetje aller tijden zijn. Dat is haar queeste, haar Bijbelse taak. Reality, die ook Valerie heet of soms alleen Girlfriend, is geen gelaagd personage. Ze is een idioot, een schelm, een Don Quichot als jonge, begeerlijke vrouw. Ze haalt haar informatie over hoe te leven uit *Girlfriend Weekly*, een tijdschrift dat heb jarenvijftigideeën aanpraat over wat er van een perfecte girlfriend verwacht wordt. Ze kan nog geen kubus tekenen, kan links amper van rechts onderscheiden, al spreekt ze Frans en blijkt ze wel goed op de hoogte te zijn van de canon van de Europese kunst en literatuur.

Reality spreekt in complexe volzinnen, in het Bijbels idioom van de King James-vertaling. Ze laat zich verleiden door een griezelige dokter en zijn wondermiddel, het medicijn ZZZZvx ULTRA (XR). Dat brengt haar in een permanente dissociatieve toestand. En ze laat zich altijd betaten en penetreren. Ook al wil ze niet, ze zegt altijd ja. Dat is toch wat het betekent om de beste vriendin aller tijden te zijn?

Met inktzwarte en soms flauwe humor voert Kemp een vrouw ten tonele die een product lijkt van het klassieke Westerse patriarchaat: een door conservatieven en datinggoeroes gedroomd ideaalbeeld van de vrouw als gewillig, meegaand object:

hoogopgeleid doch inhoudsloos. Een vrouw die zelf geen subjectiviteit krijgt. Wat anders zou de hoogste ambitie kunnen zijn van zo'n vrouw, dan de perfecte vriendin te zijn voor een man? Kemp accepteert die patriarchale voorwaarden binnen haar roman, dwingt ze tot het uiterste, tot ze imploderen.

Kemp kiest niet de weg van Sams, die de grieven van jonge vrouwen van nu in *Gunk* serieus neemt maar ook van kritiek voorziet. Reality heeft geen afstand tot haar verlangen tot onderwerping; het is haar levensdoel. Ze heeft 'seksisme geïnternaliseerd', zeggen we dan.

Toch is de vraag of *Paradise Logic* de schuld wel bij de eerste sekse legt. De mannen in het boek hebben voortdurend kritiek op Reality: van hen hoeft het niet zo, die onderdanigheid, al profiteren ze er natuurlijk wel van. Het zijn vooral Reality en haar leger perfecte vriendinnen die het stereotype beeld van de vrouw als object in stand houden, koste wat kost. Ze lijden eronder, maar weten zich er toch mee te verzoenen.

„Het bestaan is betekenisloos en willekeurig, maar dat betekent niet dat het niet mooi mag zijn”, zegt Reality aan het slot. Een pessimistisch einde: Reality is ontelbaar keer verkracht en geobjecteerd en iedereen vindt haar een idioot, en toch ziet ze de schoonheid van het bestaan. Misschien heeft Kemp zelf ook seksisme geïnternaliseerd?

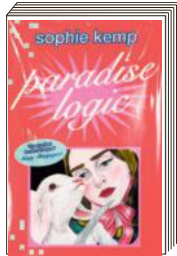
Ideaalbeelden

In de verhalenbundel *Afwijzing (Objection)*, vertaald door Arjaan en Thijs van Nimwegen) speelt Tony Tulathimutte (1983) ook met de absurditeit van ideaalbeelden, maar zijn parodie betreft het progressieve wereldbeeld. In 'De feminist', het openingsverhaal, is een heteroseksuele (cis-)man aan het woord die zich voorbeeldig heeft aangepast aan de klachten en verlangens van vrouwen. Hij heeft zich hèlemaal doorgeelicht op gendernormen, onbewuste patriarchale ideeën en ongelijkwaardige schoonheidsidealen.

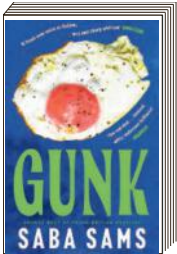
Zijn beste vrienden zijn allemaal vrouwen. Met bezorgdheid en aandacht luistert hij naar hun verhalen over wat voor tuip mannen wel niet zijn. Hij is de perfecte man, denkt hij zelf - en toch is hij nog maagd. Vrouwen willen alleen maar vrienden met hem zijn, en wijzen zijn seksuele avances af. Ondertussen blijven ze wil het beste vriendinnetje aller tijden zijn. Dat is haar queeste, haar Bijbelse taak. Reality, die ook Valerie heet of soms alleen Girlfriend, is geen gelaagd personage. Ze is een idioot, een schelm, een Don Quichot als jonge, begeerlijke vrouw. Ze haalt haar informatie over hoe te leven uit *Girlfriend Weekly*, een tijdschrift dat heb jarenvijftigideeën aanpraat over wat er van een perfecte girlfriend verwacht wordt. Ze kan nog geen kubus tekenen, kan links amper van rechts onderscheiden, al spreekt ze Frans en blijkt ze wel goed op de hoogte te zijn van de canon van de Europese kunst en literatuur.

Reality spreekt in complexe volzinnen, in het Bijbels idioom van de King James-vertaling. Ze laat zich verleiden door een griezelige dokter en zijn wondermiddel, het medicijn ZZZZvx ULTRA (XR). Dat brengt haar in een permanente dissociatieve toestand. En ze laat zich altijd betaten en penetreren. Ook al wil ze niet, ze zegt altijd ja. Dat is toch wat het betekent om de beste vriendin aller tijden te zijn?

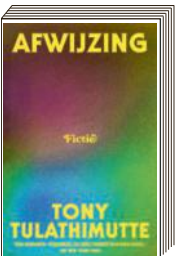
Met inktzwarte en soms flauwe humor voert Kemp een vrouw ten tonele die een product lijkt van het klassieke Westerse patriarchaat: een door conservatieven en datinggoeroes gedroomd ideaalbeeld van de vrouw als gewillig, meegaand object:

Sophie Kemp: *Paradise Logic*. Simon & Schuster, 256 blz. € 21,50

Saba Sams: *Gunk*. Bloomsbury, 240 blz. € 12,45

Tony Tulathimutte: *Afwijzing (Rejection)*. Vert. Arjaan en Thijs van Nimwegen. Nijgh & Van Ditmar, 278 blz. € 23,99

De best verkochte boeken

1

Annejet van der Zijl:
De zwevende wereld.
Hollands Diep,
352 blz. € 26,99 (2)

2

Paulien Cornelisse:
In het kort.
Eigen beheer,
416 blz. € 23,50 (1)

3

Édouard Louis:
De ondergang.
De Bezige Bij,
230 blz. € 22,99 (7)

4

Rosan Smits:
Dit is fascisme.
De Correspondent,
211 blz. € 16,- (3)

5

Jip van den Toorn:
Hoe vond je zelf dat het ging?
Zwartjes & Labovic,
416 blz. € 34,99 (-)

6

Charlotte Dematons:
Sinterklaas.
Eigen beheer,
36 blz. € 17,99 (-)

7

Dan Brown:
Het ultieme geheim.
Luitingh-Sijthoff,
766 blz. € 29,99 (5)

8

Janna Coomans:
Dievenland.
De Bezige Bij,
344 blz. € 27,99 (4)

9

Anne Mieke Backer:
Ik was dat meisje.
Ambo Anthos,
245 blz. € 23,99 (9)

10

Ester Naomi Perquin:
Tot alles in beweging komt.
Van Oorschot,
304 blz. € 23,50 (-)

GEBASEERD OP DE VERKOOPCIJFERS VAN AFGELOPEN WEEK VAN BOEKHANDELS **ATHENAEUM (AMSTERDAM), JAVA BOOKSHOP (AMSTERDAM), DEN BOER (BAARN), VAN KEMENADE & HOLLAERS (BREDA), PAAGMAN**

(DEN HAAG), SPIJKERMAN (EINDHOVEN), GODERT WALTER (GRONINGEN), KOOYKER (LEIDEN), LOVINK (LOCHEM), ROELANTS (NIJMEGEN), VAN GENNEP (ROTTERDAM), VAN DER VELDE IN DEN BROEREN (ZWOLLE)

INTERVIEW **TA-NEHISI COATES** SCHRIJVER

‘Er bestaat geen boek dat een genocide kan stoppen’

De schrijver is altijd een deelnemer aan de werkelijkheid die hij beschrijft, betoogt de invloedrijke Ta-Nehisi Coates. ‘Professionele distantie’ ziet hij als een vorm van morele gemakzucht. „Er bestaat geen neutrale positie. Niet nu.”

Door **Naïm Derbali** Foto **Annabel Oosteweeghel**

Ta-Nehisi Coates (1975, Baltimore) weegt verhalen op hun nagalm, niet op hun vorm. Als docent aan de Howard University in Washington drukt Coates zijn studenten literatuur op het hart dat schrijven niet draait om stijl of vernuft, maar om wat woorden kunnen doen met iemands geweten. Een goed vormgegeven verhaal achtervolgt, kruipt onder de huid en hecht zich aan het morele bewustzijn. Pas wanneer een verhaal iets ongemaakt lijks blootlegt en blijft rondspoken krijgt het werkelijk betekenis. „*The goal is to haunt*”, schrijft hij in zijn nu in het Nederlands vertaalde bundeling essays en reisreportages *De boodschap*.

Bij Coates ontstond dat besef al jong, toen hij een ogenschijnlijk banaal *Sports Illustrated*-verhaal las over Darryl Stingley, een Americanfootballspeler die na een klap op het veld niet meer kon lopen. Niet het drama zelf bleef hangen, maar de manier waarop het moment in woorden werd gevangen. Hoe het ietsel werd voorgesteld als een toevalstreffer, niet als gevolg van een gewelddadige sport die lichamen sloop. Hij ontdekte een waarheid die zich later overal zou aandienen: dat macht zich manifesteert in taal, in de verhalen die wel of niet worden toegestaan, in wat wel wordt gezegd en wat niet.

Voor zijn nieuwe boek reisde Coates naar South Carolina, Senegal en Palestina, drie plekken waar de sporen van het verleden nog nazinderen. Daar laat hij zien hoe taal politieke werkelijkheden schept. Als zwarte Amerikaan, die de erfenis van segregatie met zich meedraagt, herkent Coates asymmetrische machtsverhoudingen wanneer ze zich aandienen.

In Palestina, het zwaartepunt van zijn boek, werd die intuïtie meteen aangesproken. „Ik zag twee gemeenschappen met een totaal andere realiteit”, vertelt Coates in een van de middeleeuwse vertrekken van het monumentale pand Gravensteen in Leiden, een van zijn tussenstops tijdens de Europese promotietour voor zijn boek. „In de ene vechten mensen voor vrijheid, voor toegang tot water. In de andere hadden mensen genoeg water om een zwembad te vullen. In de ene leefden mensen zonder volwaardige burgerrechten. In de andere waren die vanzelfsprekend. Dat klonk als iets wat mijn voorouders hadden meegemaakt.”

Van dichtbij werd Coates duidelijk hoe scherp de morele lijnen van de Israëlisch-Palestijnse kwestie zich eigenlijk aftekenden: hoe Israël Palestijnen sinds 1948 met systematisch geweld hun rechten ontnemt. Recenter in de internationale berichtgeving over de genocide in Gaza zag Coates hoe taalgebruik vol journalistieke eufemismen die morele helderheid vaak ondermijnt. Israëlische slachtoffers krijgen namen en verhalen, Palestijnen blijven anonieme aantallen. Palestijns geweld heet ‘terreur’, Israëlische aanvallen ‘militaire operaties’ of ‘vergelding’. Passieve formuleringen zoals ‘omkomen’ of ‘het leed in Gaza’ houden het Israëlische geweld op comfortabele afstand.

„Journalisten willen steeds beide kanten horen”, zegt Coates. „Alsof die tweedeling is vastgesteld door een onverschillige god. Maar zij bepalen uiteindelijk welke kanten van het verhaal legitiem zijn en welke niet.” Een schrijver staat nooit buiten zijn onderwerp, schrijft hij. „En hoe beter je dat beseft, hoe zwaarder de verantwoordelijkheid.”

Coates’ geschreven wereld is er een van woorden die zichtbaar maken wat doorgaans onuitsproken blijft, gedragen door een helderheid die zich niet door afstand laat sussen. In zijn bejubelde doorbraak *Between the World and Me* (2015) benoemde hij tien jaar geleden slavernij als historische onderlaag waarop de Verenigde Staten zijn gebouwd en trok de lijn door naar hedendaags structureel racisme. Het jaar daarvoor haalde hij met zijn spraakmakende essay *The Case for Reparations* in *The Atlantic* het idee van herstelbetalingen aan nakomelingen van tot slaaf gemaakten vanuit de marge naar het centrum van het publieke debat.

Schrijvers, zo schrijft Coates, doen niets anders dan het scherpstellen van licht. „De systemen waar we tegen vechten gedijen in het donker.” Wanneer hij het over ‘schrijvers’ heeft, bedoelt hij dat in brede zin: iedereen die met taal de werkelijkheid wil beschrijven. Wie met Coates spreekt, merkt hoe vanzelf de plek van degene die de vragen stelt zichtbaar wordt. Een gesprek over schrijven als ethische opdracht. Over wie mag spreken en wie geacht wordt afstand te bewaren.

Je plaatst die ethische verantwoordelijkheid nadrukkelijk bij jonge schrijvers, waar ik mezelf ook toe reken. Hoe moeten wij ons verhouden tot de turbulente

” Voor mij gaat journalistiek over het begrijpen van macht. Er bestaat nu eenmaal een verstrengeling, een soort web tussen de macht en de journalistiek

werkelijkheid waarin wij opgroeien? „Er bestaat eigenlijk geen neutrale positie. Niet nu. En misschien is die er nooit geweest. Wat zou het fijn zijn als die bestond. Dat zou het leven een stuk eenvoudiger maken. Maar het zou betekenen dat je toekijkt hoe de wereld zichzelf vernietigt. Alsof je in een brandend huis zit en je niet wilt helpen, dat je het vuur niet wilt blussen.”

Diversiteit in het journalistieke landschap draait vaak om nieuwe gezichten, terwijl het eigenlijk om nieuwe stemmen zou moeten gaan. De vereiste ‘professionele afstand’ maakt het vertellen van verhalen die dicht bij de eigen werkelijkheid liggen een stuk meer beladen voor journalisten die buiten de norm vallen. „Die spanning is geen toeval. Die spanning zie je terug op elke redactie, niet alleen bij die van jou. Intussen werk ik al zo’n dertig jaar als journalist. Ik hou enorm van het ambacht, van de vorm, van wat journalistiek mogelijk maakt. Voor mij gaat journalistiek over het begrijpen van macht. Er bestaat nu eenmaal een verstrengeling, een soort web tussen de macht en de journalistiek. Sommigen zouden het zelfs een incestueuze relatie noemen.

„Voor mij was het onrecht in Palestina zo overduidelijk, maar kwam dat volstrekt onvoldoende naar voren in de verhalen die ik las. Dat is wat er gebeurt wanneer een bepaald soort journalistiek zichzelf boven het verhaal plaatst en doet alsof afstand hetzelfde is als objectiviteit. Ik weet niet of mensen zulke mechanismen echt niet begrijpen of dat ze ervoor kiezen het niet te begrijpen. Maar je kunt die keuzes niet scheiden van een bredere manier van denken, van het koloniale en imperialistische denken dat bepaalt wie als mens wordt gezien en wie niet.”

Als schrijver verwerp je ook het idee van een onschuldige waarnemer. Je bent geen toeschouwer van het onrecht, maar altijd een deelnemer. Is het schrijven van een boek voor jou voldoende om een rol van betekenis te spelen te midden van structureel geweld en ongelijkheid? „Dat is nooit genoeg, *brother*. Nooit. Maar het is wat ik kan. Wat ik op dit moment vermag. We zouden allemaal willen dat we meer konden doen. Toch blijf ik overtuigd van de enorme kracht van taal. Schrijvers hebben een wezenlijke plaats

Ta-Nehisi Coates in gebouw Gravensteen in Leiden

in de geschiedenis. Schrijverschap heeft bestaansrecht. Onze beperking is dat we op korte termijn weinig kunnen uitrusten. Er bestaat geen boek dat een genocide kan stoppen. Zo werkt het niet. Daar komen wapens aan te pas. Schrijven gaat juist over het scheppen van een wereld waarin genocide niet meer mogelijk is.”

Je ziet taal als een instrument van bevrijding. Maar als ik schrijf over rechtvaardigheid of gelijkheid, vraag ik me telkens weer af: doet het er echt toe? „Schrijven is een voorrecht. Woorden brengen me in contact met andere mensen, met andere gemeenschappen. Ze hebben me in contact gebracht met jou. Daarom geloof ik in wat woorden kunnen doen. Kijk hoe ver mensen bereid zijn om bepaalde verhalen en perspectieven onzichtbaar te maken voor hun publiek. Dat is veelzeggend.

„Laat me jou iets vragen. Als woorden geen kracht hadden, waarom vind jij het dan zo moeilijk om het werk te doen dat je echt wilt doen? Is dat niet op zichzelf al een politiek probleem? Heeft dat niet direct te maken met de manier waarop sommige gemeenschappen in jouw samenleving worden gezien, gewaardeerd en behandeld? Jouw worsteling is herkenbaar voor velen van ons die als gemarginaliseerde stemmen binnen grote instituten werken. Wie daar zeggenschap heeft, begrijpt heel goed hoe belangrijk het is wie er wel en niet aan het woord komt.”

Coates schrijft dat politieke keuzes nooit losstaan van wie als mens wordt gezien en wie niet. Afgelopen jaar voelde een gemeenschap in de VS die spanning bijzonder scherp. In de aanloop naar de presidentsverkiezingen werd in delen van Arabische gemeenschappen een breuk met de Democratische partij zichtbaar. Sommige Arabisch-Amerikanen zagen de stembusgang als een rechtstreeks moreel oordeel over de genocide in Gaza.

De vrees voor een nieuwe Trump-termijn woog niet op tegen het Israëlische geweld - dat wordt gevoerd door onvoorwaardelijke Amerikaanse wapenleveringen - dat zij onder Democratisch bewind zagen voortduren. Het idee van Kamala Harris als het ‘mindere kwaad’ vergeleken met Trump verloor vanwege ‘Genocide Joe’ - de bijnaam van president Biden - zijn vanzelfsprekendheid. De #AbandonBiden-campagne en later de afwijzing van Kamala Harris draaiden niet langer om wat strategisch het verstandigst was, maar om wat nog te rijmen viel met een politiek geweten.

Sommigen commentatoren zien in de geruisloze normalisering van geweld onder de Democraten een groter gevaar dan het openlijke racisme van Trump. Welke van de twee wekt bij jou de meeste woede op? „Dat ontloopt elkaar niet veel. Wat voor mij duidelijk is: met Kamala Harris waren we beter af geweest. Punt. Ik begrijp dat mensen kunnen denken dat Trump met zijn openlijk gewelddadig en radicale toon zichtbaar maakt hoe Amerika ervoor staat. Maar daar heb ik Trump niet voor nodig. Zelf was ik het niet eens met Harris’ standpunten over Gaza. Maar met haar in het Witte Huis hadden wij, die geloven in de menselijkheid van Palestijnen, iemand op wie we druk konden uitoefenen.

„Wij maken deel uit van haar politieke

kamp. Bij Trump zijn we bij voorbaat buitengesloten. Het gaat ook niet over Kamala Harris als persoon. Mensen verwaren een stem op iemand met morele instemming met die persoon. We zouden ons moeten afvragen op welk politiek speelveld er überhaupt iets te winnen valt. Ik verkies een strijdoneel met haar, en niet met Trump als president.”

Intussen werd Zohran Mamdani verkozen als burgemeester van New York, met zijn taal van rechtvaardigheid en hoop. Denk je dat morele helderheid binnen de macht kan bestaan zonder aangetast te raken? Gedecideerd: „Nee. We sluiten allemaal compromissen. Ik ook. In het hoofdstuk van mijn boek over Israël-Palestina voelde ik een zekere zwaarte van wantrouwen, van tegenstand, die er bij eerdere hoofdstukken niet was. Alsof ik het moest opnemen tegen iets groters. Er waren woorden die ik niet kon gebruiken, taal waarin ik me bij andere thema’s waarschijnlijk vrijer had bewogen. Ik zocht naar andere manieren om het te verwoorden.

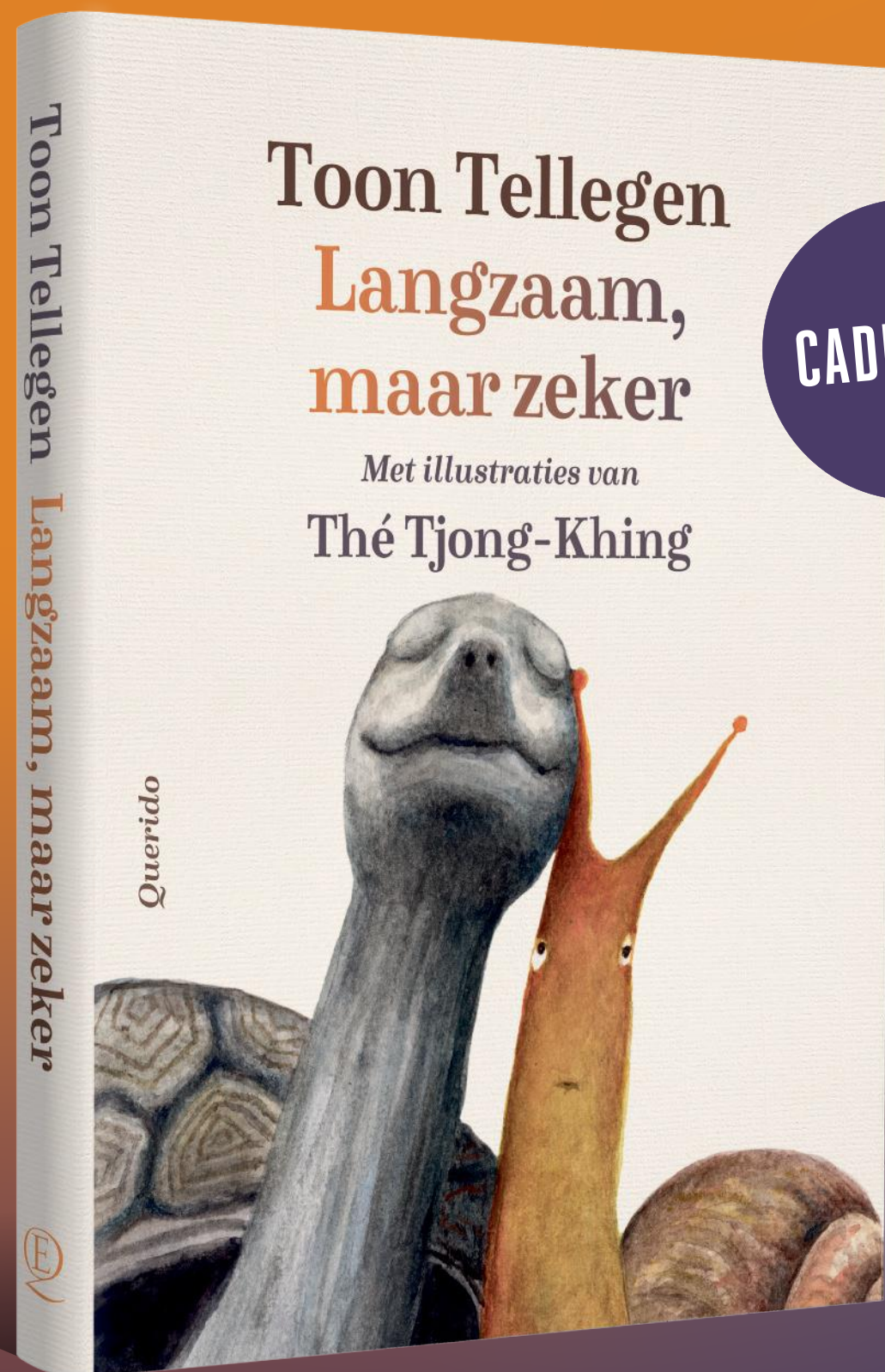
„Ik schrijf voor het brede Amerikaanse publiek. Ik kan niet zomaar alles zeggen. Maar de sleutel daarbij is: hoe kun je compromissen sluiten en toch je kern behouden? Wat is kern van wat je wilt zeggen, van wie je wil zijn? Wat kun je prijsgeven en wat kun je niet loslaten? Ik maak me geen zorgen over het feit dat mensen compromissen sluiten. Ik maak me zorgen waarover ze compromissen sluiten.”

Hoe blijf je dan trouw aan jezelf en je verhalen in een systeem waarin dat allesbehalve vanzelfsprekend is? Ik vraag mijzelf voortdurend af: lever ik niet te veel in? Doe ik wel genoeg? „Het antwoord is nee. Voor ons allemaal. We doen nooit genoeg. Dat is een voortdurende onderhandeling met je geweten. Maar ik denk dat het voor mensen zoals jij en ik belangrijk is om mensen te hebben bij wie je kunt thuiskomen. Een *community*. Mensen om je heen die je scherp houden. Als schrijver is gemeenschap onmisbaar: mensen die dezelfde waarden delen. De momenten waarop ik in mijn carrière de meeste problemen kreeg, waren de momenten waarop ik alleen stond.”

Sinds 7 oktober denk ik nog meer na over wat neutraliteit in de journalistiek werkelijk betekent. Vind jij de manier waarop ik mijzelf nadrukkelijk in dit gesprek heb geplaatst goede journalistiek? „Ik denk dat jij hoe dan ook deel zou uitmaken van dit gesprek. En dat zou met elke andere interviewer precies zo zijn. We leven in de illusie dat de kringen waarin je je begeeft, de gemeenschappen waarin je het grootste deel van je tijd doorbrengt, geen enkele invloed hebben op de verhalen die je vertelt. Die aanneme is niet alleen onjuist, maar ook diep arrogant.

„Ik wéét wat mijn vooroordelen zijn. Ik weet aan welke kant ik sta en ik ben daar heel helder over. Ik beweer niet objectief te zijn. Ik vind het juist belangrijk dat jij hebt uitgesproken wat je net zei, dat je erkent waar je vandaan komt. Het probleem is dat veel mensen blijven volhouden dat ze nergens vandaan komen. Maar ‘nergens’ is geen plaats. Je komt altijd ergens vandaan.”

Unieke samenwerking van twee grote talenten: Toon Tellegen en Thé Tjong-Khing

Dierenverhalen over tijd, vriendschap
en de kunst van langzaam leven

Querido is onderdeel van Singel Uitgeverijen. Zelfstandig en onafhankelijk uitgeefhuis met meer dan 500 jaar uitgeefervaring.

Nu in de (online)
boekhandel

Bertram Koeleman:
Een luisterend oog.
Atlas Contact, 112 blz. € 20,-
●●●○○

De galeriehouder wil „iets heel wonderlijs” laten zien aan het echtpaar op de expositie van de jonge sterkenstenaar Boris Nemec. Een kunstwerk: we zien een interieur, fotografisch scherp, „in kleur, alle kasten en oppervlakken in perfecte symmetrie, geen vuiltje of stofje te zien, en toch deed het geheel niet kunstmatig aan”. Maarten en Iris zijn meteen geboeid. Maar waarom eigenlijk? Wat is het dat dit zo fascinerend maakt? Iets ongrijpbaars, dat zich alleen in een onmachtige net-niet-verklaring laat vangen: „Nemec leek een moment van perfectie te hebben vastgelegd, voordat het dagelijkse leven zijn eigen rommelige weg weer ging.” De titel, *Can You See Me?*, intrigeert ook. Want in dit kunstwerk „zit een menselijke figuur verwerkt”, beweert de galeriehouder, al valt daar niets van te zien.

Maarten en Iris kopen het, of liever: Maarten. Die het in zijn werkkamer op-hangt en er een obsessie voor ontwikkelt. Hij blijft het kunstwerk tot diep in de nacht bestuderen, vastbesloten om het geheim te doorgronden en ermee in verbinding te raken – misschien wel in verbinding te raken met de kunstenaar.

Tijdens het lezen van *Een luisterend oog*, de nieuwe novelle of korte roman van Bertram Koeleman (1979), heb je dan al een leuk spiegeleffect gevoeld. Een vergelijkbaar gevoel als dat van Maarten heeft jou als lezer ook bevangen: dit raadsel intrigeert, hier wil je alles van weten. Dat gevoel was al gewekt in het eerste hoofdstuk, waar Maarten en Iris nog niet in beeld zijn, maar wel die Boris Nemec. In dat hoofdstuk blijkt hij spoorloos verdwenen, vlak na de opening van zijn tentoonstelling.

Interessante *mind games*

Die verdwijning prikkelt, maar hij was ook al op twee andere manieren interessant geworden. Namelijk als maker van een ander kunstwerk, de installatie *This Is Your Life*: een zaaltje met tegels waarin sensoren zitten, die als je erop stapt teksten voortbrengen over levensgebeurtenissen („Je bent drie geworden en van je ouders krijg je een brandweerwagen”). De route die de bezoeker aflegt, vormt zijn of haar „levensloop”. Ook al een kunstwerk dat intrigeert (daar kun je het kunstminnende publiek goed in volgen), zonder dat je de effectieve kracht ervan helemaal kunt duiden. Ten tweede leren we Boris kennen als zoon: dat eerste hoofdstuk gaat over Boris’ vader, een je-personage, die geïntroduceerd wordt met de zinnen: „Je bent trots op je kind. Natuurlijk ben je dat.” Door die nadruk twijfel je meteen aan die trots. Deze vader-zoonrelatie is complex, vergiftigd door jaloezie misschien, door dubbele gevoelens, die in de praktijk onuitsproken blijven, want „je bent trots godverdomme”. (Trouwens, ook dat vormdingetje zal de literaire lezer meteen opgevallen zijn: die je-vorm, in zowel het verhaal als het levensloopkunstwerk.)

En dan zegt in het volgende hoofdstuk, over Iris en Maarten, die galeriehouder ook nog: „Hij is echt een volslagen *original*. Hij speelt zulke interessante *mind games*, ik weet gewoon dat jullie ervan zullen smullen.” Dat gaat natuurlijk over Boris Nemec, maar inderdaad: ook wel een beetje over Bertram Koeleman zelf. Zijn literaire oeuvre (twee verhalenbundels, nu vier romans) draait om *mind games*, om dubbele lagen en de kracht van de verbeelding. Of om dat laatste te specificeren: hij betoont zich een pleitbezorger van literatuur die echt om de fictie draait, „pure fictie”, om dat wat verzonnen is en toch reëel voelt, en reëel effect tweeweg-brengt. Zodoende zit er, op een manier die ik hier niet zal verklappen, een bescheiden sciencefictionkantje aan *Een luisterend oog*. Bescheiden in de zin dat de vondst erin als volkomen plausibel wordt ervaren (op een

FOTO GETTY IMAGES

Waarom raakt een kunstwerk ons?

BERTRAM KOELEMAN Op onverklaarbare wijze weet een kunstwerk de hoofdpersoon te boeien. In *Een luisterend oog* draait het opnieuw om *mind games*, om dubbele lagen en de kracht van de verbeelding.

Door **Thomas de Veen**

Murakami- of Van Essen-achtige manier) en ook nauwelijks onrealistisch is (op een *Black Mirror*-achtige manier).

Leuk, sciencefiction, maar tegelijk weet Koeleman ook wel dat menig lezer nét wat meer aanslaat op autobiografische ‘echtheid’. We willen boeken die een ontmoeting bewerkstelligen tussen de lezer en de schrijver, die een band schep-pen door de herkenning die de lezer vindt bij de schrijver, de erkenning of zelfs troost. Dat houdt Koeleman duidelijk bezig: in zijn boeken is de band tussen schrijver en lezer een terugkerend thema. In *Een luisterend oog* speelt hij met het idee van een kunstwerk dat wil engage-ren door persoonlijk te zijn, door de lezer het gevoel te geven een luisterend oor (!) te bieden en te vragen: kun je me zien? *Can You See Me?*

Moeizame ouder-kindrelatie

Dat is meer dan een theoretische vraag, Koelemans ambitie reikt verder dan literatuurtheorie over de positie van de auteur of een licht-satirische *mind game*. Terwijl Iris in het kunstwerk een hoax vermoedt („De expositie heette zelfs *Live Inside Your Head*. Kon het nog duidelijker?”), stelt Maarten zich al bijna vaderlijk op te-genover de nog steeds onzichtbare kunstenaar (die hij „jongen” noemt). Een veel-zeggende aandachtsverschuiving – en na het hoofdstuk over Maarten en Iris wendt onze blik zich dan ook naar hun zoon Thomas, die een flink eind op het autistische spectrum zit, waardoor zij een vrij moeizame verhouding met hem hebben. Aha, nog een moeizame ouder-kindrelatie! Zou Koeleman een parallel gaan trekken met de relatie van kunstenaar Boris en diens jaloerse vader? En een doorbraak forceren met behulp van het kunstwerk?

Immers heeft Koeleman daar als schrijver ook iets mee. Zijn vorige roman *Dit is jouw tijd* (2024) wierp de vraag op of je met kunstmatige middelen (of gewoon: met kunst) verstoorde familieverhoudingen kunt beïnvloeden. Zoiets speelt dit-maal weer: de kern is het verlangen naar erkenning, en die willen we misschien het liefst van onze naasten, maar we zoeken ’m intussen in de kunst.

De fijne ambitie van deze novelle – vanuit de sciencefiction die stap maken naar menselijkheid en gevoel – is ook de achilleshiel van *Een luisterend oog*, dat niet helemaal overtuigt. Want om de kern cirke-len iets te veel verhaalelementen die de aandacht doen versplinteren. Dat Koelemans slanke roman vier hoofdstukken met steeds verschillende perspectieven telt, blijkt geen gelukkige keuze. Achteraf concludeer je dat Boris’ vader Viktor en Maartens zoon Thomas toch echt van secundair belang waren, met verhaallijntjes die niet helemaal uit de verf komen en ruis veroorzaken. Net als een plotlijntje over Boris’ pas verbroken relatie: het is een gegeven dat in de constellatie van het grote-re verhaal net te weinig gewicht krijgt.

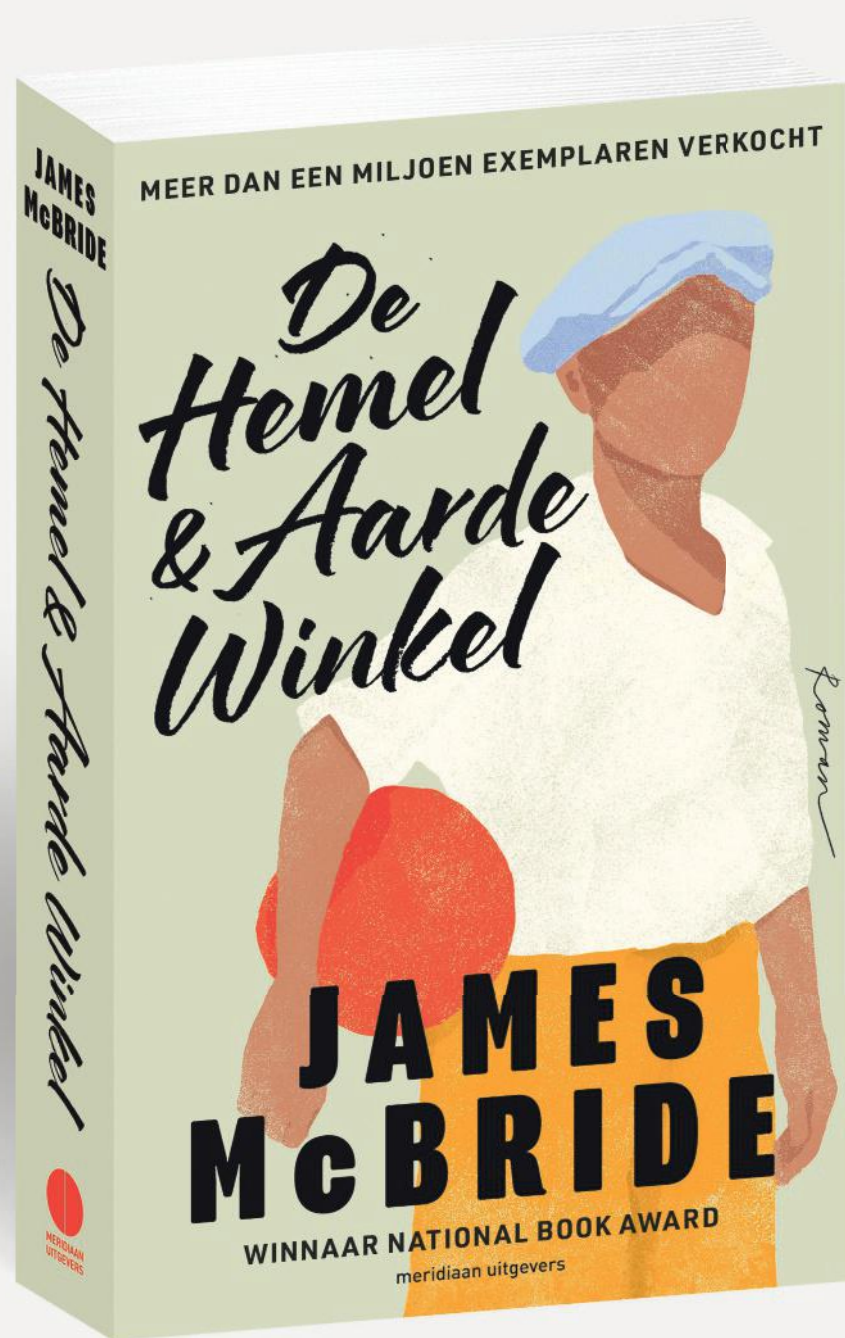
Misschien herken je daarin de kort-everhalenschrijver die Koeleman ook is: een schrijver die goed iets kan neerzetten en niet alle lijntjes netjes wil afhechten. Hij wil genoeg hebben aan het opwerpen, aan de suggestie. Dat bevredigt niet altijd, ook bij eerdere romans was dat een euvel: het begin van Koelemans romans is telkens net wat sterker dan het einde.

Maar waarom raakt een kunstwerk ons? Daarvoor is, na initiële fascinatie, toch nog iets anders nodig dan een knappe constructie. Raakt het ons, dan is er iets wezenlijks aangeboord, een gevoel, van herkenning misschien. Dat weet *Een luisterend oog* ook wel – over hoe een kunstwerk je kan raken gaat deze roman nota bene, maar vooral door dat te beschrijven, niet door zelf ook zo’n kunstwerk te worden.

DE GROTE NIEUWE ROMAN VAN

JAMES MCBRIDE

‘Great American Novel.’ – THE NEW YORK TIMES BOOK REVIEW

‘Een meerstemmige en opbeurende roman.’ – BARACK OBAMA

‘Een weldadige feelgoodviering van (naasten)liefde, acceptatie en ‘zachte krachten’.

– VPRO BOEKENGIDS

‘Een hartstochtelijk pleidooi voor gelijkheid in diversiteit.’

– DE VOLKSKRANT

‘Vol rijke kleurrijke personages, mesjogge nevenverhaaltjes en een ijzersterk plot.’

– DE MORGEN

ILLUSTRATIE GETTY IMAGES

Er schuilt waarheid in groteske horror

BARBI MARKOVIC Zijn het horrorscenario's? Nachtmerries? In elk geval ontspreken de realistische verhalen in *Minihorror* over de hedendaagse geliefden Miki en Mini telkens in cartooneske absurditeit. Met verve: toch ga je om deze personages geven.

Door **Iduna Paalman**

Miki en Mini lijken normale geliefden: ze gaan naar de IKEA voor een nieuw aanrechtblad, ze kijken tv, ze geven feestjes. Ze wonen in het keurige Wenen, waar Mini als Servische weliswaar veel te vaak de vraag krijgt „waar ze vandaan komt”, maar waar ze ook meeliften op dat mooie laat-kapitalisme dat hen „op de been houdt”. Mini is zzp'er, ze schrijft boeken, Miki heeft een kantoorbaan.

Maar er gebeuren ook rare dingen. Mini's nicht Jennifer achtervolgt hen en eenmaal thuis blijkt zij „een klomp druipend vlees” te zijn met gaten op de plekken van haar ogen en neus. Op bezoek in Oost-Tirol blijkt Mini's schoonfamilie van koekdeeg. Een avondje Oud en Nieuw bij de burens brengt Mini plots terug in haar eigen ouderlijk huis. „Wat sta je dom te kijken”, zegt haar moeder, „ga zitten”. Als Miki wil gaan winkelen ziet hij ineens overal kopieën van zichzelf lopen, „elk in een ander stadium van hun Mikificatie”. Hij probeert ze in het gareel te krijgen, maar heeft totaal geen gezag.

Horrorscenario's? Nachtmerries? Hilarische gedachtenexperimenten? In *Minihorror*, haar vijfde boek en het eerste in het Nederlands vertaalde, doet de in Servië geboren Barbi Markovic (1980) eigenlijk alles. Korte verhalen, samenhangend maar ook met telkens nieuwe gebeurtenissen, nemen de lezer mee in het leven van Miki en Mini. Alledaagse zaken als personeelsuitjes en keukens van grootmoeders ontspreken in trippy sektes en huizen vol ongedierte. Onbenullige opstootjes worden gigantische drama's, kleine horror wordt niet op te lossen kwaad.

Soms uiterst grappig, zoals bij de vriend die net te vaak benadrukt hoe goed het met hem gaat en dan, verspreid over de cafévloer en de bar, in stukken uit

elkaar valt. Miki: „Hij was in het begin echt in een goede bui.” En soms oprecht spooky, zoals Miki's ontmoeting met een schoolvriend van wie naderhand blijkt dat hij al lang geleden is overleden. Ook de wereldproblematiek schuwt Markovic niet; klimaat, digitalisering en wooncrisis komen zo Miki en Mini's woonkamer binnen. In een ijzersterk verhaal ontdekt Mini plots dat ze in alle sociale media-accounts ter wereld kan inloggen. Dag en nacht probeert ze extreemrechtse posts te bewerken, trollen monddood te maken, maar dan komt ze erachter dat ze een prijs betaalt voor deze gave: ze kan haar ogen nergens anders meer op richten dan op haar scherm. „Alles om haar heen geeft licht, ze wint elk spel en geen betaalmuur of wachtwoord houdt haar nog tegen. Ze vloeit samen met de data.” Natuurlijk loopt dit niet goed af. Miki schreeuwt, want Mini's ogen lopen leeg. „Het laatste vocht druipuit uit Mini's ogen. Ze is helemaal geruïneerd.”

Kietelmonster

Telkens vermoed je als lezer verborgen betekenissen. Die kat waar Miki niet van afkomt en die thuis ravages aanricht, staat die niet symbool voor een toxische relatie? Het kietelmonster dat aan Mini's geestesoog verschijnt op de momenten dat iemand in nood geen hulp krijgt, wat zegt dat over de manier waarop Mini is opgegroeid? In het groteske schuilt het waarachtige. Mini's oma's („schaduwmatrarchen die niet bepaald zachtzinnig waren omdat ze in de Tweede Wereldoorlog veel bloed hadden gezien”) hielpen haar niet. Haar moeder hielp haar niet. Uiteindelijk herkent niemand Mini meer. De slotsom van elk verhaal is vaak even zakelijk als ellendig. In een volgende episode zit Mini bij de kapper omdat ze blond wil worden, maar het mislukt compleet. „Mini's hoofdhuid brandt. De sfeer is miserabel.”

Markovics stijl is onderkoeld en droogkomisch, surrealisme van het verontrustende soort. Ondertussen passeren wezenlijke kwesties de revue. Geluk wordt telkens op de proef gesteld, gewantrouwd. „Ik weet niet of jullie het begrijpen”, schrijft Markovic, „maar Miki heeft een perfecte dag te pakken.” Meteen doemt het probleem al op: „Miki wil koste wat kost het moment niet missen waarop het tij keert, waarop het leven weer kantelt en alles bergafwaarts begint te gaan.”

Af en toe moet ik aan de hitserie *Severance* denken, waarin de personages zowel hun eigen leven leiden als ook in een parallelle werkelijkheid aanwezig zijn. Niet omdat de verhalen in *Minihorror* zo uitgesproken buiten de realiteit staan, juist niet, maar omdat het lijkt alsof er niet één Mini, één Miki bestaat, alsof ze meerdere personen zijn, voor meerdere personen staan. Aan het einde van het boek zoomt Markovic ook uit: „Miki en Mini zijn allang dood, maar er ontstaan mensen die op hen lijken, we noemen ze Miki en Mini.”

Prototypes

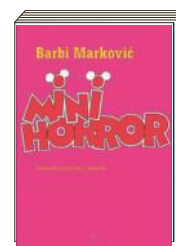
Zijn Miki en Mini prototypes? Ik heb toch echt het idee dat ik ze leer kennen, dat ik van ze begin te houden. Dat doet Markovic slim. Ze laat haar personages tegen de klippen op leven, en hoewel ze ze als poppen bestuurt, schemert regelmatig hun menselijkheid door. Als Miki en Mini op een feestje zijn beschrijft Markovic en passant de ongemakkelijke omgang op zulke plekken: „Iemand vertelt voor de derde keer dezelfde grap... ‘SORRY, ik snap ‘m nu pas, IK LIJK WEL EEN ADHD'ER!’” zegt Miki, daarmee beledigt hij een paar mensen die binnen gehoorafstand staan, later zal hij zich die opmerking herinneren en zich rot voelen.”

De droomachtige absurditeiten staan

op zich, op geen enkel moment heb ik behoefte aan duiding, aan een overkoepelend plot. De familieleden die je langzaam maar zeker leert kennen, de relatie van Miki en Mini met zijn ups en downs, en ieder hoofdstuk weer die ontwrichting en ontsporing – die zorgen voor voldoende eenheid. En in de vloeiende vertaling van Lotte Lentjes sjees je door de pagina's. Markovic zoekt gekte, maar is ook doods ernstig. Je leest over trauma, oorlog, disfunctionele familie, racisme, zelfverlies. Je leest over goeroes, monsters, kakkerlakken, onbetrouwbare paternosterliften. Werkt geweldig samen. Aan het einde word je nog getraakteerd op een opsomming van 105 aanzettes voor horrorscenario's. Hoogtepunten: „Tien jaar lang schrijft Mini in het Duits, tot ze plotseling beseft: ik kan helemaal geen Duits.” „Miki heeft niet genoten van de zomer.” „Miki verdraait zijn knie. Dat luidt een tijdperk in van pijn, lijden en vertraagd leven. Tot nader order.” „Het is vreselijk: Mini probeert cool te zijn.”

In Duitsland won Markovic met *Minihorror* vorig jaar de prestigieuze Preis der Leipziger Buchmesse. De jury roemde de manier waarop ze de banaliteit van het dagelijks leven weet te situeren: „Ironie verscherpt zich hier tot satire, humor tot sarcasme en het perspectief maakt kleine wezens groot. De vergeten oorlog van de jaren 90 in het midden van Europa en de gevolgen daarvan vormen de duistere achtergrond.”

Staat de horror van Markovic op zichzelf? Haar werk past in een traditie van hedendaagse auteurs als Mariana Enriquez, Samantha Schweblin en Etgar Keret die het groteske, de griezel en haast cartoonachtig onheil niet schuwen. Markovics werk lijkt luchtiger, humoristischer, maar ook bij haar is een dreigende droefgeestigheid nooit ver weg.

Barbi Markovic:
Minihorror. (Minihorror) Vert. Lotte Lentjes. Koppennik, 183 blz. € 22,50
●●●●○

De eeuwige belofte van Suriname

FOTOGRAFIE EN GESCHIEDENIS Drie boeken over Suriname, uitgebracht rond de 50-jarige onafhankelijkheid, bekijken het land met een persoonlijke blik. Ook de ambivalentie van het land wordt vanuit verschillende perspectieven getoond.

Door **Sjoerd de Jong**

W ordt Suriname ons steeds vaker voorgeschiedeld als het nieuwe 'Indië'? Een magische plek waar overwerkte, postkoloniale westerlingen kunnen herbronnen in een overweldigende natuur en zich laven aan een vriendelijke, multiculturele samenleving die wel werkt?

Je zou het bijna zeggen, door de stroom van reisreportages en ego-documentaires op de Nederlandse televisie met Surinamengangers die in *Switi Sranan* hun wortels zoeken, de zegeningen van culturele diversiteit en rijkdom omarmen of gewoon op zoek zijn naar een louterende *survival*-ervaring in de jungle. Ook een reeks boeken, uitgebracht rond de 50-jarige onafhankelijkheid van de staat, belicht het land met een vaak persoonlijke blik.

Dat is op zichzelf heugelijk, want het land was gaandeweg wat aan het wegzakken in het Nederlandse collectieve bewustzijn. De tijd dat nieuws over de Surinaamse politiek of de drugsverwikkelingen van Desi Bouterse de voorpagina's van kranten beheersten is allang voorbij. Van een buitenlandse kopzorg vol coups, politieke moorden en een verwoestende Binnenlandse Oorlog is Suriname voor Nederlanders veranderd in vooral een toeristische reisbestemming, met verzorgde arrangementen in eco-resorts 'midden in het oerwoud'.

Tegelijk zijn veel Surinamers zelf, daar en hier, diep ambivalent over het land. Grootspreek over het unieke karakter van het land en lof op de onuitputtelijke rijkdom ervan - de natuur, hout, goud, en straks de olie - gaat moeiteloos over in een troosteloze klacht over het endemische nepotisme, de onderlinge argwaan en de bestuurlijke incompetentie die het onmogelijk maken er iets voor elkaar te krijgen, behalve als je hoort tot de corrupte rijkkaards.

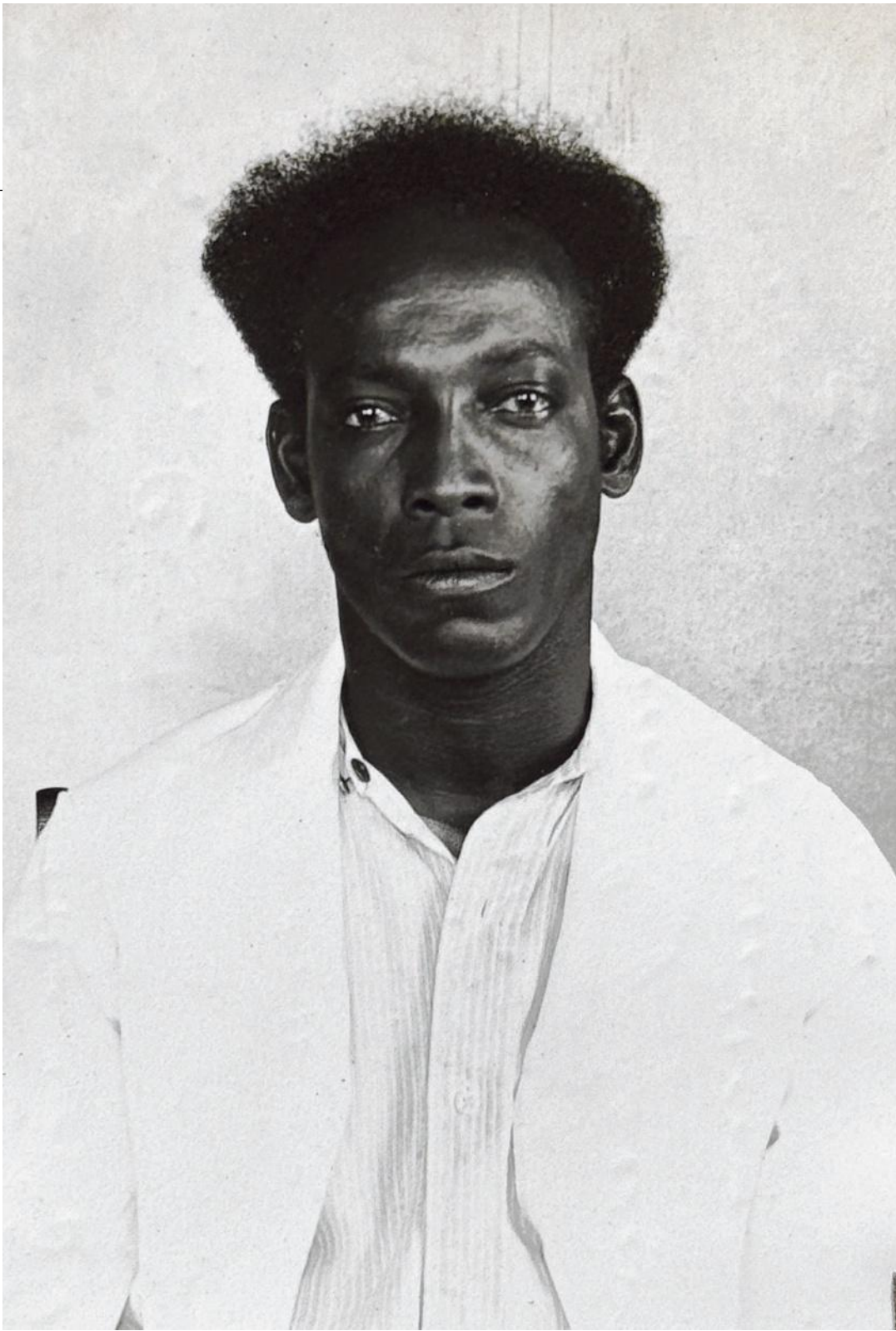
In *Suriname* van journalist Coen Verbraak, het interviewboek bij zijn vierdelige tv-serie 'Suriname, 50 jaar zorgen hoop', is die ambivalentie bijna op elke pagina te proeven. Verbraak zelf noemt het op de eerste pagina's al „eigenlijk een wonder dat het al die groepen lukt om vreedzaam naast elkaar te leven”. Cabaretier Jörgen Raymann noemt Suriname „een voorbeeld van hoe een multiculturele samenleving kan functioneren”, met een toekomst als

„het mooiste land op aarde”. Nu al is het „een van de mooiste landen ter wereld”, zegt ster-kok Soenil Bahadoer, een prachtig land dat „rijk is aan bodemschatten”. Op „weinig plekken in de wereld” wonen zo veel verschillende etnische groepen en religies bij elkaar, zegt oud-CDA-politica Kathleen Ferrier, dochter van de eerste Surinaamse president. Dat multiculturalisme is het „*unique selling point*” van het land - alsof niet ook in Rotterdam, bijvoorbeeld, nu 170 nationaliteiten overwegend gewelddoos samenleven.

Bedementaliteit

Achter al die hyperbolen gaat spijt schuil, verdriet en soms woede. Die breken door als Verbraak zijn gesprekspartners met beide benen op de grond houdt. Dan is Suriname een land waar „normen en waarden” zijn uitgehold, de hoofdstad Paramaribo een „stad in verval” is (schrijver Cynthia McLeod), een land waar „ongemak” vlak onder de oppervlakte ligt en mensen meer „langs elkaar dan met elkaar leven” (Linda Nooitmeer, ex-voorzitter van het Nationaal Instituut Nederlands Slavernijverleden en Erfenis), een pover en intellectueel armoedig land waar „een bedementaliteit” heerst en „pakken wat je pakken kunt” het devies is (anti-Bouterseactivist Pancho Samson). Waar „mijn politieke idealen niet zijn verwezenlijkt”, een treurig besef dat „echt pijn doet” (oud-Staatsolie-directeur Eddy Jharap).

Nu kun je waarschijnlijk met een beetje moeite zulke tweeslachtigheid ook wel over andere landen vinden (neem Nederland, waar veel burgers volgens het Sociaal en Cultureel Planbureau hun eigen leven prima vinden maar tegelijk menen dat het land naar de knoppen gaat). Maar het Surinaamse slingeren tussen trots en wanhoop, van pochen naar onmacht, lijkt heviger en noodlottiger. Het toont de gespletenheid van een gewezen kolonie die ook na een halve eeuw onafhankelijkheid nog maar op één, wankel been staat. De welgemeende loftuigen over het „unieke, multiculturele” Suriname zijn een laklaag op een gebutste erfenis van eeuwen slavernij, kolonialisme en etnische verdeeldheid. Na 1975 gevolgd door politiek clientelisme, een moorddadige militaire dictatuur, uittocht van talent, een criminele binnenlandse oorlog en de vestiging van een criminele narcostaat. Wie die tweeslachtigheid in het oog

Portret van **Anton de Kom** gemaakt tijdens zijn gevangenschap in Fort Zeelandia, 1933. FOTO ERVEN MAURITS WELLE COLLECTIE.

houdt, kan veel hebben aan het populaire boek van Verbraak. Dat ontbeert helaas wel een helder historisch kader of sociologische inbedding voor wie Suriname alleen nog van televisie of een familievakantie kent. Twee recente fotoboeken geven gelukkig meer diepte aan het beeld van een getroebleerde natie. Dat geldt vooral voor het geweldige *Suriname in beeld*, van Carl Haarnack en anderen. Haarnack is oprichter van de Buku-Bibliotheca Suriname, een imposante collectie foto's, prenten en boeken, en tekende eerder (met Garrelt Verhoeven) voor *Groeten uit Paramaribo*, een mooie selectie van ansichtkaarten uit de voormalige kolonie.

Dit nieuwe boek is de overtreffende trap. Het biedt een imposant overzicht van de ontwikkeling van fotografie in Suriname, van de eerste pioniers en *daguerreotypes* naar de bekende Julius Muller (1846-1902), een fotograferende ambtenaar, en de zusters Augusta (1873-1937) en Anna (1875-1958) Curiel, die een studio in Paramaribo hadden. En tot de Nederlandse persfotografen die het land halverwege de jaren zeventig bezochten, zoals Willem Diepraam en Vincent Mentzel.

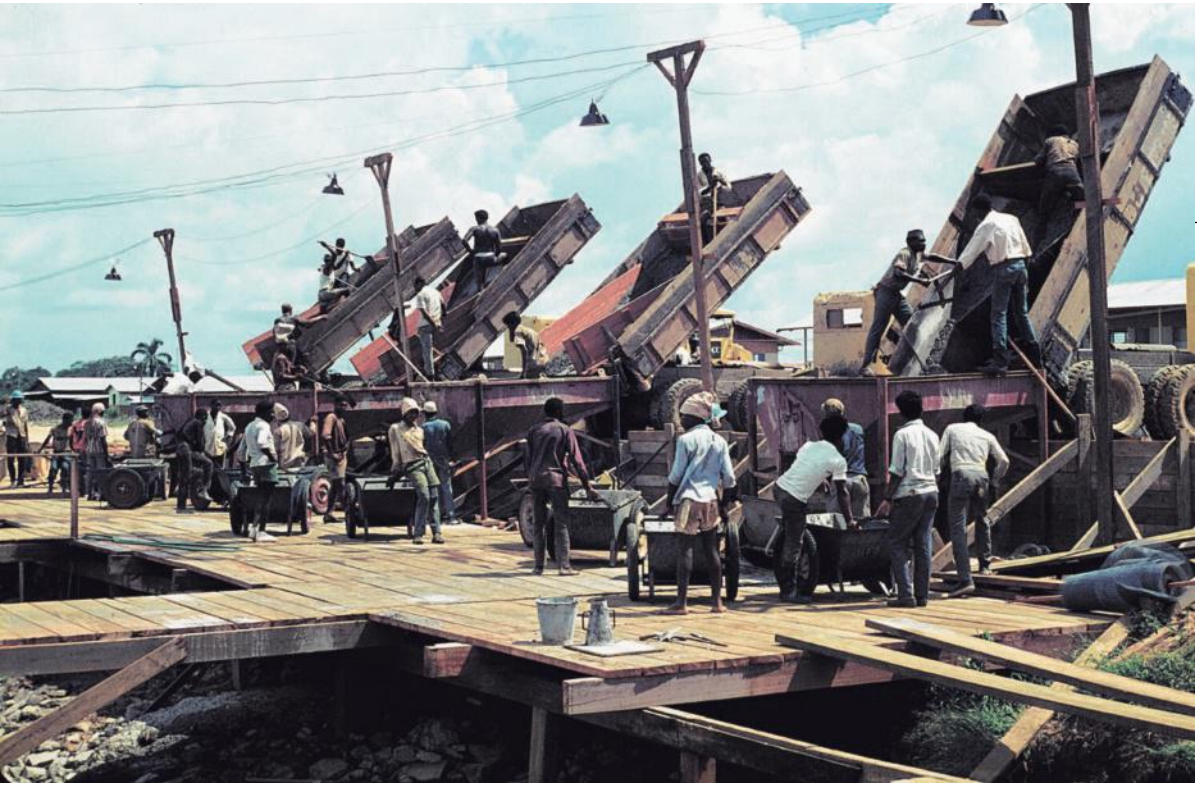
Brooskampers

Historisch opmerkelijk in de selectie: een kleine foto van Marron-leider Broos (1821-1880), die streed voor ontsnapte slaven en na de afschaffing van de slavernij in 1863 met zijn 'Brooskampers' neerstreek op een verlaten plantage. Indringend is een nieuw ontdekt gevangenisportret van de activist Anton de Kom (1898-1945), auteur van *Wij slaven van*

Suriname (1934). Indrukwekkend blijven ook de etnografische portretten van de Surinamers die in 1883 als 'inboorlingen' te zien waren op de Koloniale Tentoonstelling in Amsterdam, uit het boek *Les habitants de Suriname* (Parijs, 1884). De foto's zijn een beklemmende *flash back* naar koloniale tijden, toen niet-witte mensen in een 'natuurlijk' decor konden worden tentoongesteld. Jammer is hooguit dat het fotografische relaas stopt in 1975; in de decennia daarna zit zeker nog een album. Zeker nu Suriname een jongere bevolking heeft dan ooit: de mediane leeftijd in het land is nu 28,6 jaar.

Een stuk particulierder, maar toch ook leerzaam is *Suriname 1960-1974. Fotodagboek van een Friese ingenieur* van Jan Sjaarda. Hij koos 180 foto's uit het omvangrijke archief van zijn vader Dirk, een ingenieur die in 1960 naar het toenmalige rijkdeel vertrok met een aanstelling bij het ministerie van Openbare Werken. Sjaarda senior werkte in het land, trouwde een Surinaamse en werkte en leefde er met zijn gezin veertien jaar, met tussenpozen in Nederland, Afrika en de Antillen.

Uit zijn beelden rijst een ander recent Suriname: een 'geordende', etnisch geëgregeerde samenleving in de greep van opbouw. We zien Dirk Sjaarda in 1973, met zonnebril en in geruit overhemd, handen in de zij op de pas geasfalteerde weg - mét vangrail - tussen Moengo en Albina in Oost-Suriname. Het asfalt is glanzend nieuw. Bijna twintig jaar later zal het Junglecommando van Ronnie Brunswijk er diepe kraters in slaan tijdens de guerrillaoorlog met het Nationaal Leger van Bouterse.

Storten van beton in 1966, bij de aanleg van de Nieuwe Haven in Paramaribo. BEELD UIT SURINAME 1960-1974. FOTO VAN DIRK SJAARDA UIT FOTODAGBOEK VAN EEN FRIESE INGENIEUR JAN SJAARDA.

Portret van **Sophie Oostvriesland**. In 1856 werd zij door Eggert van Emden gemanumiteerd en was, na bijna vijftig jaar in slavernij te hebben geleefd, op het moment van deze foto een vrij persoon. DAGUERREOTYPE DOOR FOTOGAAF SELOMOH DEL CASTILHO, PARAMARIBO, 6 MEI 1857. RIJKSMUSEUM.

Ook andere foto's van Sjaarda's ingenieurswerk ademen de naoorlogse motoroliesfeer van modernisering en vooruitgang. Heipalen bij de aanleg van de Nieuwe Haven bij Paramaribo. De gloednieuwe start- en landingsbaan van de luchthaven Zanderij. Sluizen en vrachtwagens met beton. Op andere foto's legde de ingenieur-fotograaf het straatbeeld en dagelijks leven in de hoofdstad vast, inclusief het bezoek van het Oranje-bruidspaar Beatrix en Claus in 1966. Uitstapjes naar het 'bos' en dieper het nog niet ecotouristische binnenland in. We zien trotse jagers met hun Zündapp-brommer en een geschoten jaguar. De teksten in het boek zijn nogal braaf („In Suriname is altijd wat lekkers te koop”), maar dat past bij het ingetogen karakter van de foto's.

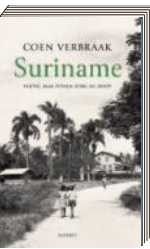
Voor Dirk Sjaarda komt de apotheose een jaar voor de onafhankelijkheid. Het hoofdkantoor van Openbare Werken brandt in 1974 tot de grond toe af, net een dag voor hij met zijn gezin vertrekt naar Nederland. Hij maakt een foto van het gebouw terwijl het wordt verslonden door de vuurzee - een lot dat daarna nog talloze koloniale panden zal treffen.

Potentie

Er is één woord waar Surinamers, ook in het boek van Verbraak, tegen de klippen op hoop uit blijven putten, en dat begrijp je als je de foto's van Sjaarda bekijkt. Dat rituele woord is „potentie”. Het land heeft „alles”, het hoeft alleen te worden „opgebouwd”. Je hoeft er maar „een kerenspit op de grond te spugen en er groeit een boom uit” (Soenil Bahadoer). Bij Suriname heeft hij „één woord in mijn

hoofd”, zegt ook tv-presentator Humberto Tan: „Potentievul.” Dat heeft ook iets treurigs. Hoe lang kan een mens veelbelovend blijven, of een land 'potentievul', voordat het besef indaalt dat de belofte allang is vervlogen? Kan een land dat ruim vier keer zo groot is als Nederland en tegelijk maar twee derde van de inwoners van Amsterdam telt, zijn potentie ooit waarmaken? Wie weet. De hoop is nu gericht op het reservoir aan olie dat in Surinaamse wateren is gevonden. Dat belooft een gouden toekomst, eindelijk. Al knaagt de argwaan dat die geldkraan, eenmaal open, toch weer vooral de emmers van een rijke elite en van internationale bedrijven zal vullen. Dan zou de bevolking van het land opnieuw het nakijken hebben.

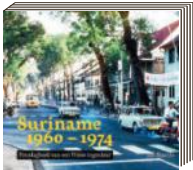
Tijdens de benzineschaarste van 1992 stond ik in Paramaribo voor een pompstation in een lange rij te wachten met mijn jerrycan. Het was voeg maar al verزندend heet. Een Hindoestaanse man voor me hief zijn handen in frustratie. Op de Antillen, riep hij, zou dat benzinstation allang in de fik zijn gestoken. Uit protest. Maar hier gebeurde zoiets niet, zei hij berustend, en ook wel trots. „Wij zijn Surinamers.” Op een foto in het boek van Sjaarda is het houten huis te zien van de Hindoestaanse politicus Johannes Mungra, in 1963. Aan een afdak hangt een rood spandoek met in zwarte letters de leus: „Slechts met verbroedering is ons geliefd Suriname op te bouwen”. Toen al.

Coen Verbraak: Suriname. Vijftig jaar tussen zorg en hoop. Alfabet, 238 blz. € 22,99 ●●●○○

Carl Haarnack, Eveline Sint Nicolaas, Garrelt Verhoeven: Suriname in beeld. 1845-1975. Terra, 288 blz. € 39,99 ●●●●●

Jan Sjaarda: Suriname 1960-1974. Fotodagboek van een Friese ingenieur. Thoth, 160 blz. € 34,95 ●●●○○

TERUGLEZEN

'Paul Biegel blijft een meester van de taal'

Kinderboekenschrijver Gideon Samson (40) las *De kleine kapitein* (1970) van Paul Biegel opnieuw, het boek waardoor hij als kind „boeken ontdekte”. Herlezing riep gemengde gevoelens op.

Ik moet een jaar of zeven zijn geweest toen ik ziek op de bank lag en *De kleine kapitein* van Paul Biegel las. Dat was voor mij een keerpunt; mijn ontdekking van boeken. Ik dacht: dit is dus lezen. Die week heb ik meteen de andere delen van de serie gelezen.

„In het boek gaat de kleine kapitein met zijn schip, De Nooitkle, naar het 'eiland van Groot en Groei'. Hij wordt vergezeld door drie andere kinderen: Marinka, Dikke Druif en Bange Toontje. Op hun weg naar het eiland maken ze allerlei avonturen mee.

„Ik herinnerde me *De kleine kapitein* vooral als een spannend boek. Er wordt een wereld geschetst waarin je graag wil verblijven. Ik had, zoals veel kinderen, een sterke fantasie en zag mezelf al als kleine kapitein op dat schip varen. In de wereld buiten het boek leefde die wereld voor mij voort.

„Ditmaal, 33 jaar later, las ik het voor aan mijn eigen kinderen van 4 en 6 jaar oud. Ik had hoge verwachtingen van het boek, omdat het in mijn jeugd zo'n kantelpunt was geweest. Maar de herlezing was eigenlijk vrij teleurstellend. „De kleine kapitein voelde dit keer als een vlak personage: een jongetje dat koste wat kost op avontuur wil. Ik vond hem zelfs wat egoïstisch. Hij bepaalt voortdurend de koers, terwijl de rest hem gedwee volgt. Bovendien toont hij nauwelijks emotie; nu kwam hij op mij over als een clichématig figuur.

„Bange Toontje, ook aanwezig op het schip, wordt de hele tijd veroordeeld voor zijn angstigheid. Hij is de hele tijd bang en ik vond het jammer dat de andere personages in het boek daar zo weinig aandacht aan besteden. Tijdens het voorlezen aan mijn kinderen was dat wel een goed begin van een gesprek. We konden het samen hebben over wanneer je bang kan zijn en ook mag zijn. Ik was zelf een bang kind, dus ik zou het jammer vinden als mijn kinderen denken dat ze dat niet mogen zijn.

„Zelf zat ik daar blijkbaar niet echt mee toen ik het boek als kind

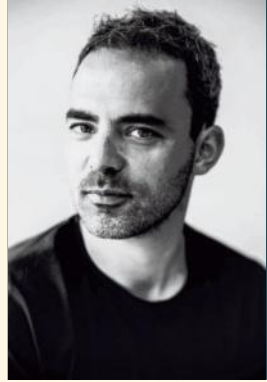

FOTO JITSKE SCHOLS

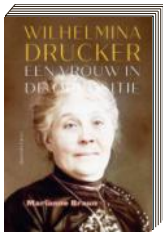
las. Je moet natuurlijk oppassen dat je je eigen gevoelens niet op kinderen gaat projecteren. Als kind slurp je dat verhaal gewoon op. De teleurstelling die ik nu had over de personages, werd tegelijkertijd verzacht door mijn kinderen, want die genoten ontzettend van het verhaal.

„Wat geweldig blijft, is de taal. Die is opvallend rijk en ritmisch. Biegel verzint woorden die heerlijk klinken - zoals wanneer de Norse Heerser uitroept: 'wel pot-spot-hot!' En hij gebruikt poëtische vondsten als 'wiebelende-wip-meisjes'. Dat maakt *De kleine kapitein* lekker om voor te lezen.

„Tegelijkertijd schuwt Biegel moeilijke woorden niet. De Norse Heerser zegt op een gegeven moment dat zijn 'gezag is vertrap', een uitdrukking die mijn kinderen niet begripen, maar dat is helemaal niet erg. Als kinderboekenschrijver, en als ouder, moet je niet altijd door je knieën gaan voor kinderen.”

Sofie Bongers

In de rubriek 'Teruglezen' vertellen boekenliefhebbers over een werk dat in het verleden veel indruk op hen heeft gemaakt.

Marianne Braun:
Wilhelmina Drucker.
Een vrouw in de oppositie. Querido Facto,
784 blz. €29,99
●●●●○

Wilhelmina Drucker poserend voor kunstschilderes Truus Claes in 1917. FOTO NATIONAAL ARCHIEF/COLLECTIE SPAARNESTAD/HET LEVEN

Ondanks spot en hoon een sleutelfiguur

BIOGRAFIE In *Wilhelmina Drucker. Een vrouw in de oppositie* beschrijft Marianne Braun de achtergrond van deze ‘vrije vrouw’. Het resultaat is een doorwrochte biografie, maar kunnen de Dolle Mina’s van tegenwoordig nog steeds blij zijn met hun boegbeeld?

Door **Jaap Cohen**

Dolle Mina is terug van weg-geweest. De legendarische actiegroep uit de tweede feministische golf richtte zichzelf dit jaar opnieuw op en is inmiddels niet te mis-sen in discussies over femicide, abortus en de veiligheid voor vrouwen op straat. Met de herrijzenis van Dolle Mina komt automatisch haar inspirator in het licht te staan: Wilhelmina Drucker (1847-1925), icoon van de eerste feministische

golf, die precies honderd jaar geleden overleed. Historica Marianne Braun werkte zo’n vijftientwintig jaar aan een allesomvattende biografie van haar. Interessant genoeg komt hierin de term ‘Dolle Mina’ nauwelijks voor; in haar tijd werd Wilhelmina Drucker nooit zo genoemd. Maar aan andere verwensingen geen gebrek. ‘Wilhelmina Drukter’ werd door de één omschreven als een „mannen als de pest hatende, toch altijd over hen praten-de, met zichzelf dweepende, trouwgrage

ouwe vrijster”, door de ander als „zo’n spichtige, ongetrouwde met een hele me-nagerie van honden en katten”. De uit-spraken doen denken aan hedendaagse misogynie beledigingen aan het adres van sterke vrouwen in de politiek, of aan het archetype van de kinderloze ‘cat lady’ dat nog steeds veel wordt gebruikt (onder an-deren door de huidige Amerikaanse vice-president).

Dat Wilhelmina Drucker zoveel spot en hoon over zich kreeg uitgestort, kwam deels door haar uitgesproken standpun-ten, die bij grote delen van de conserva-tief-confessionele - en mannelijke - elite op weerstand stuitten. Ze stond voor een gelijke behandeling van mannen en vrou-wen in alle opzichten, of het nu ging om het kiesrecht, de verhoudingen binnen het huwelijk of het recht op betaald werk. Van nationalisme, militarisme en kolonialisme moest de door Multatuli geïnspireerde vrijdenker daarentegen niets hebben.

Ook over politiek-economische onder-werpen debatteerde Drucker mee, meest-al via stukken in haar eigen blad *Evolutie* of tijdens openbare vergaderingen van de vele verenigingen die eind negentiende eeuw werden opgericht. De manier waar-op ze dat deed, wekte bijna nog meer wre-vel op dan de overigens goed onderbouw-de inhoud van haar betogen. Ze leverde op een radicale, provocerende en sarcas-tische wijze kritiek op alles en iedereen, zonder aanzien des persoons. Soms dacht ik tijdens het lezen met een soort vrouwelijke Theo van Gogh van doen te hebben, zo woest kon ze tekeergaan.

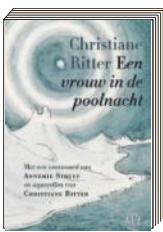
In *Wilhelmina Drucker. Een vrouw in de oppositie* beschrijft Marianne Braun de achtergrond van deze excentrieke ‘vrije vrouw’, en de manier waarop ze zich kon ontwikkelen tot een sleutelfiguur in de wording van de Nederlandse democratie.

‘Onwettig’ kind

Mina werd in het oude centrum van Am-sterdam geboren als dochter van de arm-lastige katholieke naaister Constantia Lensing en de extreem vermogende Duits-Joodse belegger Louis Drucker. De-ze Louis Drucker had bij verschillende vrouwen ‘onwettige’ kinderen. Hij droeg financieel een beetje bij aan hun opvoe-ding, verder bleef hij op afstand; op latere leeftijd herinnerde Mina zich vooral zijn gierigheid. Braun gaat uitgebreid in op het karakter van vader Drucker, die een enorme dwarsligger was en zijn tegen-standers geselde met uitgebreide epistels vol striemende teksten. Met andere wor-den: Mina had het niet van een vreemde.

Een bepalende gebeurtenis in Mina’s jeugd was dat haar pastoor haar niet in de kerk liet spreken toen ze tot de eerste Heilige Gemeunie werd aangenomen, terwijl ze de tekst van alle kinderen het mooist kon voordragen. De reden: ze was een bastaard, en dus niet ‘fatsoenlijk’.

De onrechtvaardigheid die het zijn van een onwettig kind inhield, liet zich op meer terreinen gelden. Toen Louis Dru-cker op latere leeftijd trouwde met een Duitse vrouw, trok hij automatisch een scheidslijn op tussen de vijf wettige kin-deren die hij bij zijn nieuwe echtgenote

Christiane Ritter: Een vrouw in de poolnacht. Ingeleid door Annemie Struyt. Vert. Elly Schippers. (Eine Frau erlebt die Polarnacht) Querido Fosfor, 256 blz. € 25,99
●●●●●

Erling Kagge: De Noordpool. Natuur, mythen en overleven op smeltend ijs. Vert. Maud Jenje. (Nordpolen. Natur, myter, eventyrlyst og smellende is) De Bezige Bij, 429 blz. € 39,99
●●●○●

Het huisje van Christiane Ritter en haar echtgenoot Hermann in Spitsbergen FOTO UNIVERSAL IMAGES/GETTY IMAGES

In de ban van het noorderlicht

REISBOEKEN Ontdekkingsreiziger Kagge schrijft vooral over zijn fascinatie voor de pool. Maar bij Christiane Ritter ben je als lezer mét haar op Spitsbergen.

Door **Gemma Venhuizen**

E lke dag een *spasertur*, een wandeling, ook in pool-nacht en stormen, dat is even belangrijk als eten en drinken. Altijd humor! [...] Nooit be-zorgd zijn! Dan zal het wel gaan.” Dat zijn de adviezen die de 37-jarige Christiane Ritter krijgt van een oude Noor, op het moment dat ze in de zo-mer van 1934 aan land gaat op Spits-bergen, haar man achterna. Het is mistig en guur, en in de verte is „een kale, grijze, langgerekte kuststrook te ontwaren met daarop, als een heel kleine aangespoelde kist, iets wat on-ze hut moet zijn.” Even twijfelt Ritter: had ze huis en haard in Oostenrijk wel halsoverkop moeten achterlaten? „Het is een afschuwelijk oord, denk ik in stilte. Niets dan water, mist en re-gen; het benevelt de mensen tot ze hun verstand verliezen.” Zo begint *Een vrouw in de poolnacht*, het recent heruitgegeven persoonlijke relaas van de Oostenrijkse schilderes en schrijf-ster Christiane Ritter (1897-2000), nu voorzien van prachtige, door haarzelf gemaakte aquarellen.

Ondanks die ongunstige eerste in-druk zet ze door: ze wil nu wel eens zien door welk landschap haar man – een marineofficier, wetenschapper en parttime-pelsjager – al jarenlang zoda-nig bevangen is dat hij steeds maar niet terugkeert naar huis. Haar 7-jari-ge dochter heeft ze thuis achtergela-ten bij haar moeder, en zelf is ze met tassen vol bagage (donzen dekens, schetsboeken, kruiken, tandpasta voor een heel jaar) ingescheept op een cruise richting Spitsbergen. Het kost wat overredingskracht om te zorgen dat ze daadwerkelijk op de plaats van bestemming komt („Nee, mevrouw, daar kunt u onmogelijk de hele winter invoeren. Zelfs over Mussolini liet ze zich af en toe welwillend uit. Marianne Braun weet goed te beargmenteren dat deze op het oog onwaarschijnlijke trans-formatie voortkwam uit de combinatie van vrijheidsliefde en staatshaat die Drucker altijd al had gehad. Maar of de Dolle Mina’s van tegenwoordig na het le-zen van deze doorwrochte biografie nog steeds onbekommerd blij zullen zijn met hun boegbeeld?

Gelukkig is ze niet het type om bij de pakken neer te zitten. Ze graaft zich door de sneeuw een weg naar buiten en hakt hout – het geweer al-tijd in de buurt voor het geval er een ijsbeer komt. Als ze de slaap niet kan vatten door het huilen van de wind denkt ze ter geruststelling aan haar kind. Dat zijn tegelijkertijd de enige momenten dat ze überhaupt gewag maakt van haar dochter. Want zoveel ruimte als er is voor lyrische beschrij-vingen van het landschap en filosofi-sche overpeinzingen over de pool-win-ter, zo weinig laat ze los over haar persoonlijke zielenroerselen. Hoe voelt het weerzien met haar echtge-noot na al die tijd? Mist ze het thuis-front? Het blijft gissen in het duister van de poolnacht.

Vleugje machismo

Hoe dan ook waren zij en haar man niet de enige poolreizigers die er zon-der kind op uit trokken. Beroemde mannen als Fridtjof Nansen en Ro-bert Peary lieten hun kroost zelfs voor meerdere jaren achter. En Ro-bert Falcon Scott werd, op weg naar zijn noodlottige Antarctica-expedi-tie, vergezeld door zijn vrouw Kath-leen Bruce – hun pasgeboren zoon Peter moest negen maanden wach-ten op de terugkeer van zijn moeder en zag zijn vader nooit meer terug.

Peary, Nansen, Scott: al die grote namen duiken op in een ander recent verschenen poolboek, *De Noordpool*. De hedendaagse Noorse ontdek-kingsreiziger Erling Kagge bereikt als eerste in de geschiedenis de Noordpool, de Zuidpool én de Mount Everest. In zijn huidige boek ver-weeft hij flarden van zijn eigen avon-turen met verhalen over vroegere poolreizigers. Maar hoeveel inter-sante feiten hij ook deelt (bijvoor-beeld over de achttiende-eeuwse Brit John Franklin, die tijdens een van zijn expedities zijn eigen laarzen op-at om te overleven), vergeleken bij Ritter blijft het een hervertelling van al bekende verhalen, een afstandelijk relaas met bij vlagen een vleugje ma-chismo – hoofdstuktitels als ‘Een fe-ministisch icoon op de Noord-

pool’ten spijt. Heel soms biedt Kagge een inkijkje in de zachte kanten van poolreizigers (zo deelt hij de ontroe-rende liefdesgeschiedenis van de Zweedse Nils Strindberg, die deel-nam aan een noordpoolexpeditie per luchtballon), maar meestal gaat het over koppigheid en eerzucht.

„Een groot deel van de poolge-schiedenis gaat over mannen die niet willen leren van de ervaringen van hun voorgangers”, schrijft Kagge, maar die zin had nog korter gekund: „Een groot deel van de poolgeschie-den is gaat over mannen.” Zoals hij zelf in het voorwoord ook al schrijft, is hij in zijn reizen gedreven door een behoefte aan erkenning, om „iets ex-treems te doen”. Dadendrang. Dat lees je eraan af – uit zijn verhalen blijkt zijn fascinatie voor de pool, het ontzag voor de elementen, maar die-pe verbondenheid met het landschap of met anderen is niet voelbaar. „De meeste poolreizigers hebben een ge-spannen relatie met andere poolrei-zigers”, merkt Kagge terloops op. „Misschien is het natuurlijk. Je ris-keert zoveel om je doel te bereiken, wat vaak gaat over ergens de eerste in zijn, en alle anderen die hetzelfde willen lijken een bedreiging.”

Bij Ritter speelt dat allemaal niet. Haar ging het niet om competitie, maar om simpelweg zijn. Wat haar boek zo bijzonder maakt is dat je als lezer mét haar op Spitsbergen bent. Zo ontroerend schrijft ze over het vosje Mikki!, met wie ze vriendschap sluit, dat je net als zij doodsbang bent dat hij in een door haar man opgezet-te val zal eindigen. En met haar be-wonder je ademloos het noorder-licht: „Aan de hemel staat een noor-derlicht van een ongelooflijke inten-siteit. Heldere stralenbundels schie-ten omlaag. Ze zien eruit als verlichte stangen van glas. Ze ontspringen op grote hoogte en lijken loodrecht op me neer te vallen. Ze worden steeds lichter en feller, schitteren roze, paars en groen, draaien in een wilde dans om hun eigen as langs de hele hemel om dan, waiënd als golvende sluiers, te verbleken en te verdwij-nen.”

COLOFON

Mediahuis NRC BV
Hoofdredacteur:
Patricia Veldhuis
Algemeen directeur:
Dominic Stas

Redactie

Vragen, opmerkingen
of suggesties?
Mail naar
redactie@nrc.nl of ga
naar nrc.nl/contact.
Postadres: Postbus 20673,
1001 NR Amsterdam,
t.a.v. rubriek, redactie of
persoon.
T: **020 - 755 3000**
(algemene nummer)

Ingezonden brieven

Reageren op artikelen?
Stuur maximaal 250 woor-
den naar **opinie@nrc.nl**.
Vermeld naam, adres en
tel. nummer.

Advertenties

T: **020 - 755 3049**,
E: **sales@nrc.nl**,
W: **adverteren.nrc.nl**

Familieberichten

T: **020 - 755 3052**
E: **familieberichten@nrc.nl**

NRCWebwinkel

E: **klantenservice@**
nrcwebwinkel.nl

Bezorging en abonne- menten

Wij streven ernaar **NRC** te
bezorgen voor 700 uur, op
zaterdag voor 9.00 uur.
W: **nrc.nl/service**,
T: **088-572 0572**
(ma-vr 8.00-17.00, za 9.00-
13.00)

Omgang

persoonsgegevens

Mediahuis NRC BV legt
van abonnees en gebrui-
kers van online dienst-
verlening gegevens vast
voor de uitvoering van een
(abonnee)overeenkomst
en/of het verlenen van
diensten. Deze gegevens
kunnen worden gebruikt
om u te informeren over re-
levante producten en
diensten van Mediahuis
NRC BV (zie ook
nrc.nl/privacyverklaring).
Afmelden kan via
privacy@nrc.nl.

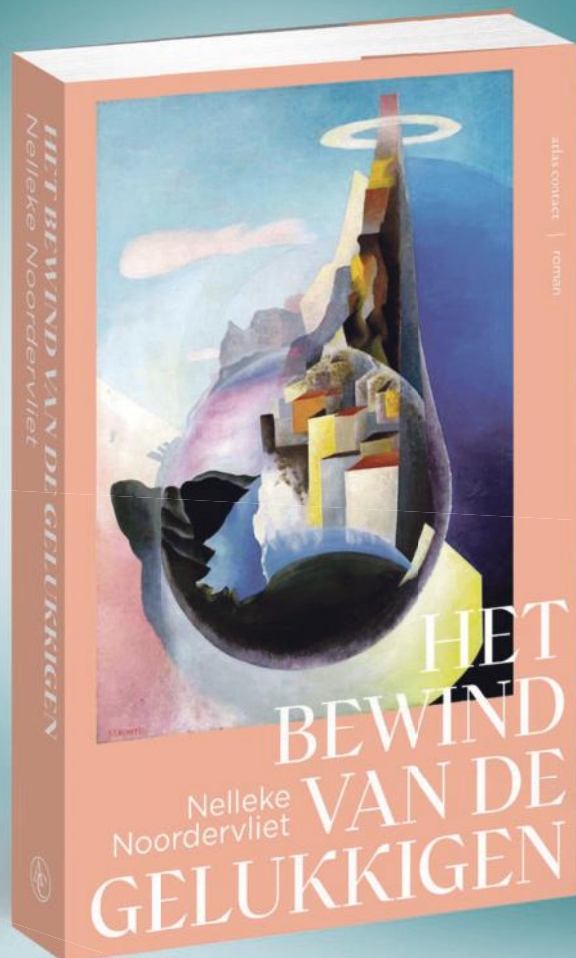
Auteursrecht

© NRC, 2025. Alle auteurs-
rechten en databankrech-
ten ten aanzien van (de in-
houd van) deze uitgave
worden uitdrukkelijk voor-
behouden. Deze rechten
berusten bij Mediahuis
NRC BV c.q. de betreffen-
de auteur.
Zie voor de volledige tekst:
nrc.nl

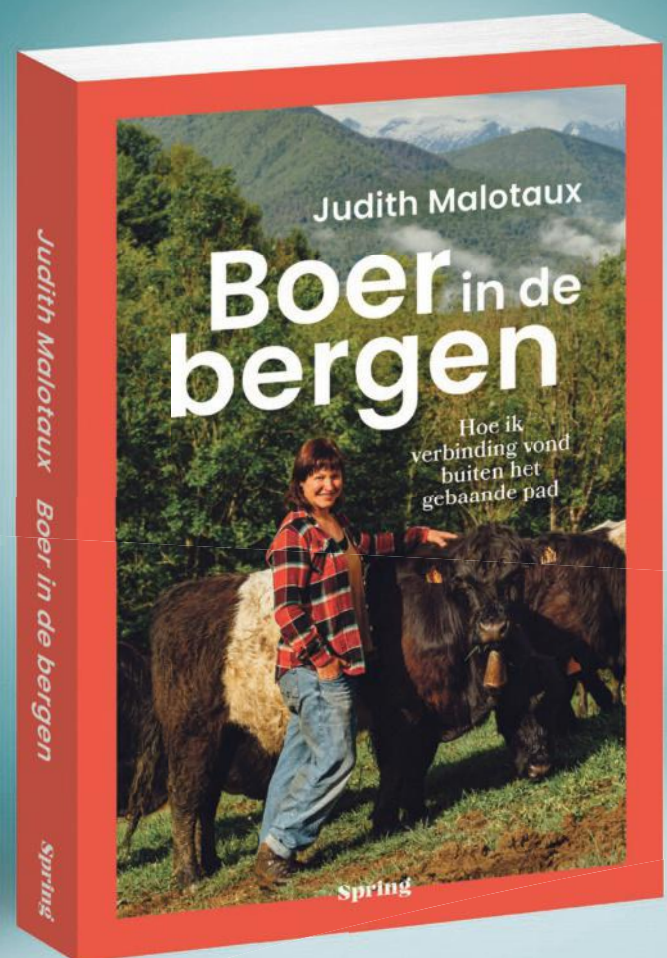
Zo leest u de NRC waardering

●●●●● buitengewoon
●●●●○ zeer goed
●●●○○ goed
●●○○○ matig
●○○○○ zwak

CADEAUTIPS

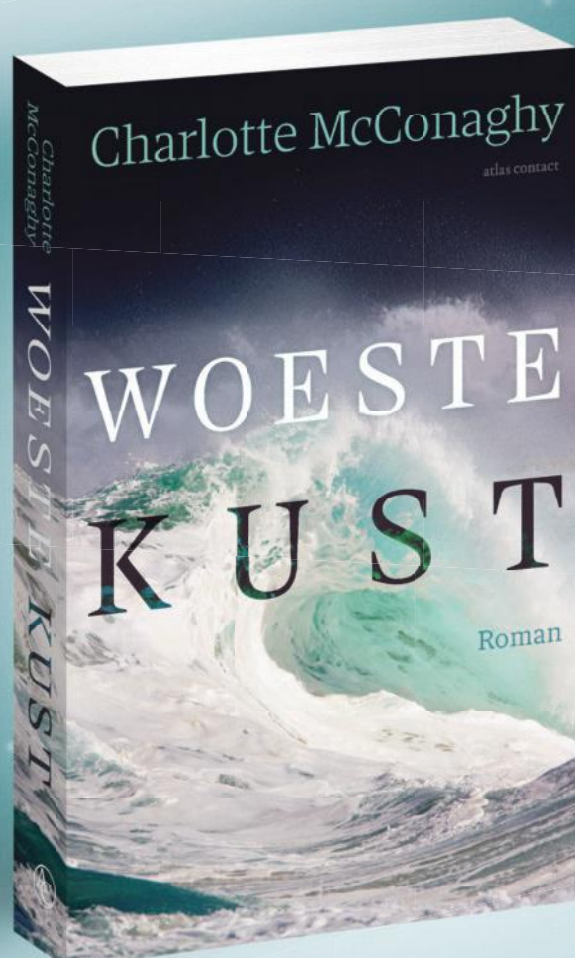
‘De knusse alledaagsheid in Nelleke Noordervliets dystopie maakt haar roman des te confronterender.’ ●●●● – *NRC*

Judith Malotau veroverde de harten van miljoenen tv-kijkers door haar ontwapenende karakter. *Boer in de bergen* is haar persoonlijke relaas van een radicale ommezwaai.

‘Je merkt aan alles dat Van Baars weet wat ze doet: de roman heeft een goed tempo, is geen pagina te lang, en bevat net op het goede moment verrassende plotwendingen.’ – *Trouw*

‘Het razend spannende *Woeste kust* biedt een duistere blik op de toekomst. Maar wat een heerlijk boek!’ – *Trouw*

